

SEYF-İ SARAYÎ'NİN GÜLİSTAN TERCÜMESİNDE
FİLLEN FİİL YAPIMI
AT SEYF-I SARAYÎ'S TRANSLATION OF GÜLİSTAN,
THE VERB CONSTRUCTION OF THE VERB

ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ

Dr. Öğr. Üyesi Düzce Üniversitesi

Assist. Prof. Duzce University

umitdemirci41@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4384-8194>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.11.2016

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.08.2018

Sayfa-*Pages* : 187-226

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3682>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**SEYF-İ SARÂYÎ'NİN GÜLİSTAN TERCÜMESİNDE
FİİLDEN FİİL YAPIMI**
AT SEYF-I SARÂYÎ'S TRANSLATION OF GÜLİSTAN,
THE VERB CONSTRUCTION OF THE VERB

ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ

Öz

Türk yazı dili 8. yüzyılda yazılan Orhon Yazıtları ile başlar, Eski Türkçe adını verdiğimiz bu dönemde; Köktürk lehçesi, Eski Kırgız lehçesi ve Eski Uygur lehçeleri edebî dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir görüş, Eski Türkçe içerisine Karahanlı lehçesini de dâhil eder; ancak İslamiyetin kabul edilmesinden sonra dilimizde Arapça ve Farsça kelimelerin görülmeye başlanması nedeniyle Karahanlı Türkçesi; kelime dağarcığı başta olmak üzere, bazı dil özellikleri bakımından Köktürk, Eski Kırgız ve Eski Uygur lehçelerinden ayrılmaktadır. Bu görüşten hareketle bu çalışmamızda Karahanlı lehçesi, Eski Türkçe içerisine dâhil edilmeyerek, Orta Türkçe olarak değerlendirildi. 10. yüzyılın sonuna kadar devam eden Eski Türkçe, 11. yüzyılda yerini Orta Türkçeye (Karahanlı lehçesine) bırakmıştır, Karahanlı lehçesi 12. yüzyılın sonuna kadar devam eder, 12. yüzyılın sonuna kadar Türk yazı dili tektir; 13. yüzyılın başında Türk dili iki farklı coğrafyada iki ayrı yazı dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında, Batı Türkçesi adı verilen Oğuzca, Harezmi, Aşağı Seyhun ve İdil nehri coğrafyasında ise Kuzey-Doğu Türkçesi adı verilen Harezmi-Kıpçak lehçeleri görülmektedir.

Gülistan Tercümesi, 14. yüzyılda Seyf-i Sarâyî tarafından Kıpçak lehçesine tercüme edilmiştir. Sa'dî'nin Bostan isimli eseri ile birlikte dünya klasikleri arasına giren eser, dünyada pek çok dile tercüme edilmiştir. Gülistan Tercümesi üzerine ilk çalışma Ali Fehmi Karamanlıoğlu'na aittir; 1968 yılında neşredilen bu çalışmada Gülistan Tercümesinin dil özellikleri, metin, notlar ve eserin dizini verilmiştir. Daha sonra 1969 yılında Andras Bodroglıeti tarafından

Abstract

The Turkish writing language begins with the Orhon Inscriptions written in the 8th century; The Köktürk dialect, the Old Kyrgyz dialect, and the Old Uyghur dialects appear as literary languages. Another view includes the Karahanlı dialect in Old Turkish; but after the acceptance of Islam, Arabic and Persian words started to be seen in our language, and Karahanlı Turkism; in terms of vocabulary, especially in terms of some language features, Köktürk, Eski Kirghiz and Old Uyghur dialects. Based on this view, the Karahanlı dialect was not included in the Old Turkic language but was evaluated as Middle Turkish. The Old Turkic language, which continued until the end of the 10th century, left its place in Middle Turkic (Karahanlı dialect) in the 11th century and the Karahanlı dialect continued until the end of the 12th century. At the beginning of the 13th century, the Turkish language emerged as two separate writing languages in two different geographies. In the geography of Azerbaijan and Anatolia, there are Harezmi-Kipchak dialects called Oğuzca, Harezmi, Lower Seyhun and İdil nefri which are called Western Turkism and North-East Turkic.

Gulistan Translation was translated into the dialect of Kipchak by Seyf-i Sarâyî in the 14th century. Sa'dî's world-class work with the work of Bostan, has been translated into many languages in the world. The first study on Gülistan Translation belongs to Ali Fehmi Karamanlıoğlu; In this work, which was published in 1968, language characteristics of Gulistan Translation, texts, notes and poems were given. Later, in 1969, the text and the dictionary of Gulistan Translation were published by Andras Bodroglıeti. In 1975,

Gülistan Tercümesinin metin ve sözlüğü neşredilmiştir. 1975 yılında Emir Neciboğlu Necip, Kazakistan İlimler Akademisi yayınları arasında Gülistan Tercümesinin dil özellikleri ve kelime kadrosunu inceleyen iki ciltlik neşriyatını yapmıştır. Bu çalışmaların dışında Osman Fikri Sertkaya, Hatip Usmanov ve Zaynap Maksudova'nın Gülistan Tercümesi üzerine yazılmış makaleleri bulunmaktadır. Çalışmamız umumiyetle Ali Fehmi Karamanhoğlu'nun yayınına dayanmaktadır; ancak bazı kelimelerin okunmasında ve anlamlandırılmasında Karamanhoğlu'ndan farklı düşündüğümüz fiiller de bulunmaktadır. Çalışmamızda, bu neşirdeki fiilden türemiş fiiller tespit edilmiş, tespit edilen fiillerin anlamları, kökenleri ve örnekleri verilmiştir. Ayrıca bazı fiiller ile ilgili bazı değerlendirmeler de yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gülistan Tercümesi, fiil yapımı, fiilden türemiş fiiller, Sadı, Kıpçak lehçesi.

Emir Neciboğlu Necip published two volumes of publications of the Academy of Sciences of Kazakhstan, examining the language characteristics and vocabulary of Gulistan Translation. In addition to these works, Osman Fikri Sertkaya, Hatip Usmanov and Zaynap Maksudova's articles on Gülistan Translations are available. Our work is generally based on the publication of Ali Fehmi Karamanhoğlu; but there are also some verbs that are different from Karamanhoğlu in reading and understanding some words. In our work, the verbs derived from this transitive verb have been determined and their meanings, origins and examples have been given. In addition, some evaluations related to some verbs have been tried to be done.

Key Words: The translation of the Gulistan, verb, verbs derived from verbs, Sadı, Kıpçak dialect.

Giriş

Amaç

Bu çalışmadaki amacımız; *Gülistan Tercümesi*'ndeki fiilden yapılmış fiilleri, tespit edilen fiillerin kökenlerini, bu fiillerin hangi eklerle türetildiklerini, fiillerin çatılarını ve anlamlarını örnekleri ile ortaya koymaktır. Yine çalışmamızda, tespit edilen fiiller ile ilgili yapılan açıklamalarda; fiilin ilk hangi dönemde tespit edildiği, tarihî gelişimi ve fiilin Türk dilinin tarihî gelişimi içerisinde kazandığı anlamlar da verilmeye çalışılmıştır. Eski Türkçenin fiilleri, Ümit Özgür Demirci tarafından *Eski Türkçede Fiiller* adlı doktora çalışmasıyla derlenmiş, Harezmi lehçesinin fiilleri, Funda Toprak tarafından *Harezmi Türkçesinde Fiil* adlı eser ile bir araya getirilmiş; ancak Türk dilinin önemli devresini teşkil eden, Kıpçak lehçesinin söz varlığı üzerine bir inceleme yapılmamıştır. Çalışmamızda; Kıpçak lehçesinin önemli eserlerinden birisi olan *Gülistan Tercümesi*'ndeki fiilden türemiş fiilleri ortaya koyup incelemeye çalışarak, bu dönemin söz varlığı, özellikle de fiilleri üzerine daha sonra yapılacak çalışmalar için malzeme ortaya koymak amaçlanmıştır.

1. Yöntem

Fiilden türemiş fiiller *Eski Türkçede Fiiller* adlı eserdeki sıraya göre; -(X)d-, -(X)k-, -Ar-, -(X)r-, -(X)DXr-, -GXr-, -GXz-, -(X)t-, -(X)l-, -(X)n-, -(X)ş- biçiminde sınıflandırılmıştır. Çalışma hazırlanırken, tespit edilen fiiller ile ilgili, fiillerin alt kısımlarına değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Değerlendirmeler yapılırken EDPT, DTS, OTWF, *Eski Türkçede Fiiller*, *Harezmi Türkçesinde Fiil*, adlı eserlere bakılmış, bu eserlerdeki değerlendirmelerden de faydalanılmıştır. Yine ilgili fiilin tarihî lehçelerdeki varlığı ve anlamları verilirken, Suat Ünlü tarafından hazırlanan *Karahanlı Türkçesi*

Sözlüğü, Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü, Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü ve Çağatay Türkçesi Sözlüğü adlı eserler de taranmıştır.

Ayrıca çalışmamızda birincil uzun vokaller de gösterilmeye çalışılmıştır, birincil uzun vokallerin gösteriminde Talât Tekin'in *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı çalışması ile Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish* adlı eserinden faydalanılmıştır.

1.1. Kullanılan Terimler

Makale hazırlanırken terim kullanımında daha önce hazırlamış olduğum *Eski Türkçede Fiiler* ve "Seyf-i Sarâyi'nin Gülistan Tercümesinde İsimden Fiil Yapımı" adlı makalede kullandığım terimler kullanılmıştır. Terimlerin seçilmesinde umumiyetle Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde kullanılan terimler tercih edilmiştir.

2. Kaynak Analizi

2.1. Gülistan Tercümesi: Ali Fehmi Karamanlıoğlu tarafından hazırlanmış ve TDK., tarafından 1989 yılında giriş, metin, dizin ve tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. Çalışmamızdaki fiiller, Karamanlıoğlu'nun neşriyatından tespit edilmiştir.

2.2. Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish:

Clauson tarafından neşredilen sözlük, 13. yüzyıl öncesi Türkçenin etimoloji sözlüğüdür. Bu eser hazırlanırken Seyf-i Sarâyi'nin *Gülistan Tercümesi* adlı eseri neşredilmediği için Clauson, Kıpçak lehçesinde ilgili fiilin olup olmadığını gösterirken, Kİ., CC., Tuh., vb... sözlüklerden faydalanmış; ancak GT'den faydalanamamıştır.

2.3. Old Turkic Word Formation: Marcel Erdal tarafından yazılan eser, Eski Türkçedeki kelime yapımını anlatmaktadır. Eser, umumiyetle Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı dönemi eserlerinin taranmasıyla hazırlandığı için, eserde GT'deki fiiller ve fiil yapımı yoktur.

2.4. Drevnetyurskiy Slovar: Nadalyev, Nasilov, Tenişev ve Şçerbak tarafından hazırlanan etimoloji sözlüğüdür. Runik harfli yazıtları, Uygur metinlerini ve Orta Türkçe dönemi eserlerini kapsayan sözlükte yabancı sözcüklerin kökeni, Türkçelerinse türedikleri kök ya da gövde tek tek gösterilmiştir (Ölmez 1998: 177). Bu eserde de GT'deki fiiller bulunmamaktadır.

2.5. Harezm Türkçesinde Fiil: Funda Toprak tarafından hazırlanan bu önemli eser, Harezm lehçesinin fiillerini ve fiil yapımını işlemektedir. Bu çalışma Harezm lehçesinin fiillerini işlediği için Kıpçak lehçesine ait olan GT'deki fiiller bu eserde bulunmamaktadır.

2.6. Eski Türkçede Fiiller: Ümit Özgür Demirci tarafından doktora tezi olarak hazırlanan çalışma, Eski Türkçedeki fiilleri ve bunların tarihî lehçelerdeki seyirlerini göstermektedir. Demirci'nin çalışmasında da Kıpçak lehçesinin sözlükleri ile TDK., tarafından neşredilen Kıpçak Türkçesi Sözlüğü taranmış; ancak GT., taranmamıştır, bundan dolayı Kıpçak lehçesi içerisinde diğer sözlüklerde geçmeyen; ancak sadece GT'de geçen fiiller bu çalışmada gösterilmemiştir.

2.7. Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller: Necmettin Hacıeminoğlu tarafından hazırlanan ve neşredildiği günden günümüze kadar, fiiller konusunda baş yapıt olan bu eser de çalışmamızda sıklıkla kullanılmıştır.

2.8. Kül Tigin Yazıtı Notlar: Hatice Şirin tarafından hazırlanan eserden, özellikle GT’de tespit edilen fiiller ile ilgili tespitler ve açıklamalarda faydalanılmıştır.

Bu kaynakların dışında, GT’de tespit edilen fiillerin diğer lehçelerde olup olmadığını araştırırken, Suat Ünlü tarafından hazırlanan *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, *Doğu ve Batı Türkçesi Kur’an Tercüme Sözlüğü* ve *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* adlı eserler de taranmıştır.

3. Fiilden-Fiil Yapan Ekler

3.1. -d-

Ek ile ilgili Talat Tekin; “pekiştirme çatuları eki,” açıklamasını yapmıştır (Tekin 2000: 95). Marcel Erdal, “*Bu eke sahip fiillerin canlı varlıkların hareketleri ve bir (durumun) derecesini ifade ettiğini, ayrıca bazen de bu ek ile yapılan kelime türetmelerinde nadir de olsa (insan) zihninde şekillenen biçimlerin ifade edildiğini belirterek, bunlara kanıt olarak; bud- < *bu-, sid-, tod- gibi örnekler verir*” (Erdal 1991: 642, 643). Hacıeminoğlu, ek ile ilgili “*Kök fiillere gelen ve kökün ifade ettiği anlamı kuvvetlendiren bir ek olduğunu; yalnız aynı dönemde ve aynı metinler içerisinde bu ek ile genişlemiş fiillerin ifade ettiği anlamın, kök fiildeki anlamdan farklı olmadığını, hatta ek için denilebilir ki “-d-” eki bazı kök fiillerdeki anlam aşınmasını gidermek için kullanılmıştır,*” (Hacıeminoğlu 1991: 22, 23). Yine Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eserinde bu ek için şu açıklamayı yapmıştır: “*Eski Türkçede pekiştirme eki olan “-d-” daha sonraki devirlerde d > ğ > y olarak inkişaf etmiştir, bu ek önceleri pekiştirme görevinde bulunduğu halde, daha sonraki dönemlerde kökteki anlam aşınmasını gidermek üzere kullanılmıştır*” (Hacıeminoğlu 2003: 132). Ahmet Bican Ercilasun, “*Ekin kuvvetlendirme eki olduğunu belirterek, ıd- < ı-d-, ço-ğ- gibi*” örnekler vermiştir (Ercilasun 1984: 43).

Demirci, “*Türkçenin yazı dilinin başlangıcından beri kullanılan “-d-” fiilden fiil yapan yapım ekinin, genişletme fonksiyonunda kullanıldığını; bu ekin fiil köklerine kaynaştığı için, Eski Türkçedeki tod- fiilinin Orta Türkçede tod- ve toy- biçimleri ile Batı Türkçesindeki doy- biçimlerinin yanı sıra KT G 8 ve BK K 6’da tosık < to-sık ve Türkiye Türkçesindeki tok < to-k şekilleri olmazsa, bu fiili to- köküne indirmemizin oldukça zor olduğunu belirtmektedir*” (Demirci 2012: 1425). Korkmaz da tıpkı Demirci gibi bu ekin eskiden beri kökle kaynaştığını ve faktitiflik anlamını yitirdiğini belirtmektedir (Şirin 2015, 44).

ko:y- < ko:-d- “koymak” **ET.** ko:d- > **Kar.** ço:ğ- > **Har, Kıp.** ço:ğ-,ko:y-, **BT.** ko:y- (birincil uzun vokal için krş. EDPT 595b).

ko:y anı yalğuzun temāşa kıl “Onu yalnız koy (ve) temaşakıl”(103/5)

Clauson, kelimenin kökenini *ko- fiilinden getirmektedir (EDPT 595b). Hacıeminoğlu, kelimenin kökenini ko- fiilinden getirerek, “-d-” fiilden fiil yapan yapım eki için “*Kök fiillere gelen ve kökün ifade ettiği manayı kuvvetlendiren bir ektir,*” demektedir (Hacıeminoğlu 1991: 22). Sonuçta fiilden fiil yapan “-d-” yapım eki ile ilgili şunları söyleyebiliriz; yıpranmış bir ektir, aslında faktitif ifade etmesi gereken bu ek, Eski Türkçeden beri faktitiflik anlamını kaybederek, köke öylesine kaynaşmıştır ki, bazı fiillerin türevleri olmasa (*kod-,koy, kon-; tod-, toy-, tok vb...* gibi) fiillerde bu eki tespit etmek oldukça zordur. GT’de ekin peltek ğ’li şekli tespit edilemedi; *foy-* “doymak”

(232/11) ve *ko-y-* “koymak, bırakmak” örneklerinde görüldüğü gibi peltek *d*'den *y*'ye inkişaf etmiş biçimi bulunmaktadır.

GT'de yetmiş üç defa kullanılan fiil etken-geçişlidir.

3.2. -(X)k-

Ek, tıpkı “-*d*” eki gibi kuvvetlendirme bildirir. Gabain ek ile ilgili; “*Ekin kuvvetlendirme bildirdiğini belirtir,*” (Gabain 2007: 59), Hacıeminoğlu, “*Ekin en fazla kullanıldığı dönemin Karahanlı lehçesi olduğunu ifade ederek, ekin dönüşlü fiiller yaptığını belirtir*” (Hacıeminoğlu 2003: 136). Ergin; “*Batı Türkçesinde az sayıda örnekte kullanılan ek, yine kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmaktadır,*” demektedir (Ergin 1997: 204).

a:çık- < a:ç-(*t*)k- “acıkmak”

*a:çık*sa bir nefes sabır étmegi yok “Acıksa bir nefes sabır etmesi yok” (GT 212/10)

a:çık- fiili, Eski Türkçede yoktur; Karahanlı lehçesinden itibaren *a:çık-* fiilini görmekteyiz. Fiil, birincil uzun vokallidir, bundan dolayı sedasız “ç” konsonantı sedalı “c” konsonantına dönerek *a:çık-* > *a:cık-* biçimine dönüşür. Karahanlı lehçesinde *a:çık-* “acıkmak” (DLT I 190 24), Harezmi lehçesinde *a:çık-* “acıkmak” *a:cık-* “acıkmak” (KE 93 7; MN 8 76), Kıpçak *a:çık-* “acıkmak” Çağatay lehçesinde *a:cık-* “acıkmak” (Sang. 3r 12), Batı Türkçesinde *a:cık-* “acıkmak”.

GT'de sadece bir yerde tespit edilen *a:çık-* fiili dönüşlü geçişsiz çatılıdır.

aşık- < *aşu-k- “acele etmek”

*aşık*kan ér bilen yoldaş bolma “Acele eden adam ile yoldaş olma”(155/9)

*aşık*kan kim érse yüzi üstüne tüşer “Acele eden kimse yüzü üstüne düşer” (133/1)

Clauson, *aşuk-* fiilinin Karahanlı lehçesinden itibaren olduğunu belirterek, Orta Türkçede *aşuk-* “istemek, arzulamak” anlamlarında olduğunu belirtir (EDPT 259b). Erdal, Eski Uygur lehçesinde “acele etmek” anlamında *aşuk-* fiilinin olduğunu belirterek, fiilin Orta Türkçe ve Çağdaş lehçelerde “istemek, arzulamak” anlamlarında tespit edildiğini belirtir (OTWF 645). Demirci de “acele etmek” anlamındaki *aşuk-* fiilinin, Eski Türkçede sadece Eski Uygur lehçesinde tespit edildiğini belirtir (Demirci 2016 255). Yine Demirci, *Eski Türkçede Fiiller* adlı eserinde, Eski Uygur lehçesinden sonra “acele etmek, telaşlanmak” anlamında kullanılan *aşuk-* fiilinin tespit edilemediğini, Orta Türkçede “özmek, istemek” anlamında *aşuk-* fiilinin bulunduğunu belirtmektedir (Demirci 2016: 256). Ancak Demirci'nin bu tespitinin aksine “acele etmek, telaşlanmak” anlamında kullanılan *aşuk-* fiilini biz Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*’inde hem *aşık-* hem de *aşuk-* biçiminde görmekteyiz. (Demirci-Karslı 2014: 52, 53).

GT'de “acele etmek” anlamında *aşık-* fiili bulunmaktadır ki bu fiil de *aşuk-* > *aşık-* biçiminden gelmektedir. Çağatay lehçesinde *aşuk-* “acele etmek, hızlandırmak” anlamlarında tespit edildi (Ünlü 2013: 65).

Batı Türkçesinde *aşık-* “acele etmek” (YTS 27), biçiminde bulunmaktadır.

Bizce iki tane *aşuk-* fiili vardır, muhtemelen bunun bir tanesi birincil uzun vokallidir, böylece;

***aşuk-* (I)** “acele etmek” Eski Uygur lehçesinde olan bu fiil GT'de *aşık-* biçiminde tespit edildi.

***aşuk-* (II)** “istemek, arzulamak” (DLT I 191; Kutb 1916; CC Gr; Sang. 41r 29).

GT'de dört yerde tespit edilen *aşık-* fiili etken geçişsiz çatılıdır.

kérek- < kéрге-k- “gerekmek”

kişiğe aytmaq kérekmes “Kişiye söylemek gerekmez” (218/2)

kérek- fiilinin kökeni ile ilgili Mehmet Özmen; “Gerek, Gerekmek ve Gereliklik Çekimi” adlı makalesinde şu açıklamayı yapmaktadır: “*Clauson kerge- kökünden geldiğini kabul eder*” (EDPT 743b), Erdal ve Talât Tekin de aynı görüştedir, Gabain’in ‘*kerek*’ yanında metin göstermeden ‘*kârgâti*’ örneğini verdiğini belirtir” (Özmen 2003: 177). Yine Özmen, ilgili yazısında; “*Erdal’in ‘kârgâtimiz’ örneğinin ‘kârgât(t)imiz’ biçiminden gelmiş olabileceğini düşündüğünü belirterek, DLT’de bir yerde ‘yaraşmak’ anlamında ‘kergeyür’ biçiminin görüldüğünü ifade eder*” (Özmen 2003: 177). Yazısının sonuç bölümünde; Özmen, “‘*kerek*’ kelimesinin ‘*kerge-*’ fiilinden geldiğini, Eski Uygur ve Karahanlı lehçelerinde ‘*kerek*’ biçimini aldığını, ‘*kergek* > *kerek*’ gelişimi sırasında kelime sonundaki fiilden isim yapan ‘-k’ ekinin, fiilden fiil yapan yapım eki olarak algılanmasıyla ortaya çıktığı kabul edilen ‘*kerek-*’ fiilinin de Karahanlı lehçesi döneminde görüldüğünü belirtir” (Özmen 2003: 189).

kérek- ~ *kérgek-* fiili EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de tespit edilemedi. Eski Türkçede *kérge-*, *kérgek*, *kérgekle-*, *kérgeklen-* gibi türevler bulunmaktadır. “*kerek-* fiiline ilk olarak Karahanlı lehçesinde ‘*kerekmez*’ kullanımında görmekteyiz, Harezmi lehçesinde ‘*kerek-*’ biçiminde, Batı Türkçesinde ‘*gerek-*’ biçimindedir” (Özmen 2003: 178).

turuq- < tur-(u)q- “duraklamak”

bu sözniñ cevabına qorqup turuqtı “Bu sözün cevabından korkup durakladı” (71/2)

turuk- fiili Eski Türkçede yoktur, ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edilmiştir (EDPT 540b). Kelime Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde bulunmaktadır (EDPT 540b). Çağdaş lehçelerde “durdurmak” anlamında *turuq-* fiili tespit edilemedi; ancak Kırgız lehçesinde “çatlamak, kabuk bağlamak” anlamında *turuq-* fiili vardır (KS 767).

GT’de bir yerde tespit edilen *turuk-* fiili etken-geçişsiz çatılıdır.

yaq- < *ya-ğ- “yakmak” *yasını sindurup otka yaqtı* “Yayını kırıp ateşte yaktı” (210/7)

Clauson *yak-* “yakmak” kelimesinin kökenini **ya-* kökünden getirmektedir ve “yakmak” anlamında *ya-* kökü tespit edilememesine rağmen, *yal-*, *yan-* ve *yak-* türevlerine bakarak, **ya-* kökü düşünmektedir (EDPT 897a). Erdal *yak-* fiilini **ya-* köküne indirmez. DTS’de de *yak-* fiili **ya-* köküne indirilmemiştir (DTS 237). Demirci, *yak-* “yakmak” fiilini Clauson’a uyarak **ya-* köküne götürmüştür (Demirci 2016: 259). GT’de on bir yerde tespit edilen *yak-* fiili etken-geçişli çatılıdır. Umumiyetle dönüşlü-geçişsiz çatılı fiiller yapan bu ek, *yak-* fiilinde etken-geçişli çatı yapmaktadır. Burada farklı çatılı olmasının sebebi muhtemelen “-k-” fiilden fiil yapan yapım ekinin köke kaynaşarak, sadece kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmasıdır.

3.3. -Ar-

Eski Türkçeden beri görülen, fakat fazla işlek olarak kullanılmayan fiilden fiil yapan yapım ekidir. Ek, faktitif anlamlı fiiller yapmaktadır.

a:ğtar- < a:ğit-ar- “(yere) yıkmak”

yigit küçke yıldırdı müyesser tüşmedi bir niçesin a:htardı“Yiğit gücüyle yıldırıldı (fakat) düşmedi, birçoğunu yere yıktı” (GT 202/13).

Eski Türkçede “etrafını çevirmek, döndürmek; (başka dile) çevirmek” anlamlarında görülen kelimeye Karahanlı lehçesinde “yere yıkmak” anlamı da eklenmiştir (DLT I 219, 516).

GT’de bir yerde geçen kelime “yere yıkmak” anlamındadır, fiil etken geçişli çatılıdır.

çıkār- < *çık-ar-* “çıkarmak”

başın hırkasından çıkardı “Başını hırkasından çıkardı” (14/7)

Eski Türkçede *çıkār-* fiili tespit edilemedi, ilk olarak Karahanlı lehçesinde *çıkār-* fiilini görmekteyiz (EDPT 410b). GT’de on altı defa geçen *çıkār-* fiili etken-geçişli çatılıdır.

ķaytar- < *ķayt-ar-*(1) “geri döndürmek”

yana ündegey yana ķaytarğay “Yine seslenir yine (geri) döndürür” (8/2)

(2) “(yüz) çevirmek”

anıñ buyruğına boyun sunmayın yüz ķaytardılar “Onun buyruğunaboyun eğmeyenler, yüz çevirdiler” (130/4)

Eski Türkçede *ķaytar-* fiili bulunmamaktadır. Kelime ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edilmiştir, *ķaytar-* “çevirmek, geri döndürmek, vazgeçmek” (DLT III 193), yine Karahanlı lehçesinde “geri döndürmek, çevirmek” anlamlarında *ķatar-* diye bir fiil vardır ki bu muhtemelen *ķaytar-* fiilindeki “y” sesinin düşmesinden *ķaytar-* > *ķatar-* ile oluşmuştur (DLT II 74). Harezmi lehçesinde *ķaytar-* (I) “döndürmek” *ķaytar-* (II) “geri vermek; ödemek” *ķaytar-* (III) “karşılık vermek; vazgeçirmek” (Ünlü 2012: 301). Kıpçak lehçesinde hem *ķaytar-* hem de *ķaytur-* biçimleri vardır; *ķaytar-* (I) “geri vermek, iade etmek” *ķaytar-* (II) “döndürmek, çevirmek” (KTS 134), Çağatay lehçesinde *ķaytar-* (I) “döndermek, çevirmek” *ķaytar-* (II) “geri döndürmek” (Ünlü 2013: 600), Batı Türkçesinde *ķaytar-* “çevirmek, döndermek” *ķaytar-* (II) “geri vermek” (YTS 144).

GT’de on beş yerde tespit edilen *ķaytar-* fiili, etken-geçişli çatılıdır.

ķéter- < *ķét-er-* “uzaklaştırmak”

bu sevdāni başından kitergil “Bu sevdayı başından gider” (189/12)

Eski Türkçede ilk olarak Eski Uygur lehçesinde tespit edilen kelime, bu dönemde umumiyetle *tarkar-* fiili ile birlikte kullanılmaktadır (OTWF 735). Erdal, erken dönem metinlerinin tamamında kelimenin *ķét-er-* biçiminde “t” sedasız diş konsonantı ile olduğunu belirtir (OTWF 735); Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde *ķéter-* biçiminde “t” sedasız diş konsonantı ile iken, Osmanlı lehçesinde *gider-* biçiminde sedalı “d” konsonantı iledir (Demirci 2016: 265). GT’de on dört yerde tespit edilen *ķéter-* fiili etken-geçişli çatılıdır.

ķopar- < *ķop-ar-* “koparmak”

ķiyāmet kūn beni közsüz ķoparğıl “Kıyamet günü beni gözsüzkopar” (99/9)

EDPT’de kelimenin ilk olarak Karahanlı lehçesinde *kopur-*, *kopar-* biçimlerinde bulunduğu belirtilmektedir (DLT II 72). Ancak kelime Eski Türkçede de *kopur-* biçiminde “yukarı kaldırmak” anlamında tespit edilmiştir (Demirci 2016: 277).

3.4. -(X)r-, -r-

Talât Tekin, “Ekin ettirgen çatı eki olduğunu belirterek, *kelür-, ölü-* gibi örnekler vermiştir” (Tekin 2000: 97). Gabain, “Ek ile ilgili; yaptırma eki çoğu kere basitinin (*simplex*) manasını verir, ekseriya ‘u’, nadiren ‘a’, çok az da ‘i’ ünlüsü alır” (Gabain 1997: 60).

Erdal, bu ek ile ilgili “*Causative verbs*” başlığı altında faktitif çatı yapan ekleri bütün olarak ele almış ve şunları ifade etmiştir: “Eski Türkçede (*faktitif anlamdaki*) olayları ve aksiyonları ifade eden belli sayıda ek vardır. Bunlardan dördü; -(X)t-, -(U)r-, -gUr- ve -(X)z- eki ki bu ekler basit yapıdadır; diğerleri ise (Türkçenin) tarihi gelişimi içerisinde (birden fazla ekin) birleşmesi ile oluşmuştur ki -tUr- eki, şüphesiz -(X)t- ve -(U)r- eklerinin birleşmesinden oluşmuştur,” (Erdal 1991: 709).

Karahanlı lehçesinde Hacıeminoğlu, “-r- ettirgen fiil yapan bir ektir” (Hacıeminoğlu 2003: 140). Harezmi lehçesinde Hacıeminoğlu, “Ekin ettirgenlik yapan bir ek olduğunu ve Türk dilinin her sahasında yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir,” (Hacıeminoğlu 1997: 139). Ergin, “Ekin eskiden beri çok kullanılan faktitif eki olduğunu belirtmektedir,” (Ergin 1997: 199).

artur- < art-(u)r- “arttırmak”

munuñ vazifesin az arturdı “Bunun vazifesini az arttırdı”(172/5)

anıñ zikrinin fikrinin fikri ni met artturur “Onun zikrininşükürünün düşüncesi nimet arttırır”(4/5)

Erdal, *artur-* fiilinin EDPT’de Karahanlı lehçesinden itibaren gösterildiğini; ancak Eski Türkçede de *artur-* fiilinin BT XIII 60, 24 içerisinde geçtiğini belirtir (OTWF 710). Clauson, EDPT içerisinde kelimenin Eski Türkçede görülmediğini ve ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edildiğini belirtmektedir (EDPT 210a).

GT’de beş defa tespit edilen *artur-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

ayır- < ET *adır-* < *ad-(i)r- “ayırma”

tutup miskin kişiniñ pençesini ayırmak güç bilen ‘ayn-ı hatadır “Miskin kişinin pençesini güç ile tutup ayırmak hatanın aynısıdır” (38/11)

UW içerisinde kelimenin kökeni *ad- ya da *ad-ı olabileceğini ve “-r-” ekinin ise faktitif eki olduğu belirtilmiştir (UW 8). Erdal, kelimenin *ad- ya da *ad-ı kökünden gelip gelmediğinin açık olmadığı belirtilmiştir (OTWF 535). Clauson, kelimeyi *ad- kökünden getirmiştir (EDPT 66b). Ben de *adır-, adır-, adın, adrok* gibi türevleri göz önüne alarak, kelimenin *ad- kökünden geldiğini düşünmekteyim. GT’de bir yerde geçen *ayır-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

batır- < bat-(i)r- “batırmak”

kemeni mevc urup suğa batırdı “Gemiyi dalga vurup suyabatırdı” (262/10)

Eski Türkçede kelime *batır-* biçiminde çoğunlukla “gizlemek, saklamak” anlamlarında kullanılmaktadır. Demirci, *Eski Türkçede Fiiller* adlı eserinde kelimenin sadece “gizlemek, saklamak” anlamlarını vermiş ve kelime ile ilgili yaptığı açıklamada; “gizlemek, saklamak” anlamlarında *batır-* fiilinin Kıpçak lehçesinden sonra tespit edilemediğini belirtmiştir (Demirci 2016: 271). Erdal, *batır-* fiiline EDPT’de “batırmak” anlamının verildiğini, ancak TT VI 352, YE 293 ve pek çok yerde kelimenin “gizlemek, saklamak” anlamlarında da tespit edildiğini belirtir (OTWF 711).

Aslında Eski Uygur lehçesinden itibaren *batur-* fiilini iki farklı anlamda görmekteyiz;

***batur-* (I)** “gizlemek, saklamak” anlamlarında kullanılan bu fiil, Eski Uygur lehçesinde umumiyetle *yaşur-* fiili ile kullanılmaktadır.

(2) “batırmak” anlamını biz Eski Uygur lehçesinde *çomuk-* fiili ile ikileme oluşturmuş biçimde görmekteyiz. GT’de *batur-* fiili iki yerde geçmektedir ve “batırmak” anlamında tespit edilen fiil, etken-faktitif çatılıdır.

***içir-* < iç-(i)r-** “içirmek”

içrip élge kaşuk birle çorba “Halkına kaşıkla çorba içirip”(320/6)

Eski Türkçede *içür-* biçiminde “içirmek” anlamında kullanılan kelime, günümüze kadar hep aynı anlamda kullanılmıştır. *iç-* fiiline faktitif anlamı katan *-(X)r-* faktitiflik eki, Eski Uygur ve Karahanlı lehçelerinde *-(U)r-* biçiminde yuvarlak iken, Harezmi lehçesinde kelimeyi hem *içür-* hem de *içir-* biçiminde görmekteyiz; Kıpçak lehçesinde ise düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak sadece *içir-* biçimindedir (Demirci 2016: 273). GT’de bir yerde geçen *içir-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

***kéçür-* < kéç-(ü)r-** “geçirmek”

okın yüzükden kéçürüp “Okunu yüzükten geçirip” (210/5)

Eski Türkçede iki tane *kéçür-* fiili vardır; *kéçür-* (I) “(Bir şeyin üzerinden ya da içerisinden) geçirmek” *kéçür-* (II) “geciktirmek” (Demirci 2016: 274). Karahanlı lehçesinde “bağışlamak” anlamında *kéçür-* (III) fiili de görülmektedir (DLT I 521), “bağışlamak” anlamındaki bu fiil Orta Türkçe ve bugün çağdaş lehçelerde de bulunmaktadır (EDPT 698b), “geciktirmek” anlamındaki *kéçür-* fiili Eski Uygur ve Karahanlı lehçesinde tespit edilmiştir (Demirci 2016: 274). “(Bir şeyin üzerinden ya da içerisinden) geçirmek” anlamındaki *kéçür-* fiili Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde *kéçür-* biçiminde, Kıpçak lehçesinde GT’de *kéçür-*, CC’de *kéçir-* biçiminde, Çağatay lehçesinde *kéçür-*, Batı Türkçesinde ise *geçür-* > *geçir-* biçimindedir (Demirci 2016: 274). GT’de on yerde tespit edilen *kéçür-* fiili oldurgan çatılıdır.

***kuvar-* < *küve-r- >** “sararmak”

ol vaqt kélür kim kuvarur “O vakit gelir ki sararır” (354/5)

Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *kuvar-* fiili tespit edilemedi, aynı zamanda EDPT, OTWF, DTS’de de *kuvar-* fiili yoktur. Biz *kuvar-* fiilini ilk olarak *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz¹ (Demirci-Karlı 2014: 369). Kıpçak lehçesinde *kuvar-* fiili GT’de bulunmaktadır. GT’de bir yerde tespit edilen *kuvar-* fiili etken-faktitif çatılıdır.

***tégür-* < tég-(ü)r-** “(bir yerden başka yere) sürmek”

sultān miñ işinde bir yañılsa élden éle tégürürler anı “Sultan bin işinin birinde yanılsa, onu ilden ile sürerler” (280/7)

Eski Türkçede “ulaştırmak, iletmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Erdal, *tegür-* fiiline “ulaştırmak, iletmek” anlamlarını vermiştir” (OTWF 722). Yine “etrafını çevirmek” anlamında **teğir-* fiili göstermiştir, bu fiilin türevleri olduğunu düşündüğü *tegre*, *tegrig*, *tegrigle-* ve *teğirme* kelimelerini göstermiştir (OTWF 537). Clauson da

¹ Demirci-Karlı eserlerinde *kuvar-* fiiline “öğünmek” anlamı vermişlerdir; ancak metin tekrar incelendiğinde *kuvar-* fiili, “öğünmek” anlamında değil, “sararmak” anlamındadır (bk. Demirci-Karlı 2014: 369).

tegre ve *teğirme* gibi kelimeleri **teğir-* kökünden getirmiş, “ulaştırmak, iletmek” anlamlarında *teğür-* fiili göstermiştir (EDPT 485b). Eski Türkçedeki *tegre*, *teğirmen* gibi kelimeler bize **teğir-* fiilini çağrıştırmaktadır. “ulaştırmak, iletmek” anlamlarındaki kelime Eski Türkçeden Batı Türkçesine kadar *teğür-* biçiminde iken, Batı Türkçesinde *değir-* ve *değür-* biçimindedir (Demirci 2016: 281). GT’de bir yerde kullanılan fiil, etken-faktitif çatılıdır.

tuğur- < *tuğ-(u)r-* “doğurmak”

ol oğlanı tuğurğunça “O oğlanı doğurunca” (291/3)

Erdal, bu fiili *tuğur-* biçiminde göstererek, yerine göre *toğur-*, yerine göre de *tugur-* biçiminde olabileceğini düşünmektedir (OTWF 723). Clauson, “doğmak” anlamında olan fiili, *tugur-*; “(nehir vb... şeyleri) geçmek” anlamındaki fiili ise *toğur-* biçiminde göstermektedir (EDPT 472a). Demirci’de de “doğmak” anlamındaki fiil, *tugur-*; “(nehir vb... şeyleri) geçmek” anlamındaki fiil ise *toğur-* biçiminde gösterilmiştir (Demirci 2016: 282). GT’de bir yerde tespit edilen fiil etken-geçişli çatılıdır.

tüşür- < *tüş-(ü)r-* “(düşman askerini yere) sermek; düşürmek”

düşmen çerisine kirip érenlerni tüşürdi “Düşman askerlerinin içerisine girip érenlerini düşürdü” (21/8, 9)

tüşürdi akçasın ol nā-ħalef “O hayırsız evlat parasını düşürdü” (321/8)

tüşür- fiili Köktürk lehçesinde Tuñukuk Yazıtında “(attan yere) indirmek” anlamında bulunmaktadır (Tuñ 1 K 3). Eski Uygur lehçesinde “(Tanrı için) indirmek, (yük için) indirmek, zayıf düşürmek, düşürmek” anlamlarında kullanılan fiil, bazen de *alañadtur-* fiili ile birlikte ikileme oluşturmaktadır (OTWF 724; EDPT 566a; Demirci 2016: 283). GT’de *tüşür-* fiili bir örnekte etken-geçişli (GT 21/ 8, 9); bir örnekte ise etken-faktitif çatılıdır (321/8).

yétür- < *yét-(ü)r-* “kavuşturmak”

yamanlarını yahşılarga yétürgey “Kötüleri iyilere kavuşturacak” (350/4)

“ulaşmak, varmak” anlamındaki *yétür-* fiili Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır, bu metinlerde umumiyetle Buda’nın öğretilerinin halka ulaştırılması anlamlarında kullanılmaktadır. DLT’de bu kökün daha da genişletilmiş şekli olan *yétrül-* fiili bulunmaktadır (DLT III 107).

3.5. -DXr-

Ek ile ilgili; “*Ekin eklendiği file faktitif anlamı kattığını, oldurma ve yaptırma ifade ettiğini, Eski Türkçeden günümüz Türkiye Türkçesine kadar oldukça işlek olarak kullanıldığını; Eski Türkçede çoğunlukla -tUr- biçiminde iken, zaman zaman da -dUr- biçiminde tespit edildiğini belirtmektedir,*” (Demirci 2016: 291).

aldır- < *al-dir-* “(gönül) kaptırmak, aldırma”

köñlin ana aldırıp köp türlü melâmetlerge râzi bolup “Gönlünü ona kaptırıp çok türlü melâmetlere razı olup” (253/1)

közün yum tâ köñül aldurmagay sen “Gözünü yum, gönlünü kaptırma” (253/6)

EDPT, UW ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir, Erdal, *altur-* fiilini Warnke 102 içerisinde tespit etmiştir (OTWF 800). Kelime, Karahanlı lehçesinde *altur-*, Harezmi lehçesinde *aldur-*, Kıpçak lehçesinde *aldır-*, Çağatay lehçesinde *aldur-*, Osmanlı lehçesinde *aldır-*, *aldur-* biçimlerindedir (Demirci 2016: 293). GT’de iki yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

bildür- < bil-dür- “bildirmek”

élge özin bildürür “Hükümdara özünü bildirir” (340/6)

Eski Türkçede kelime *biltür-* biçimindedir, Karahanlı lehçesinden itibaren *bildür-* biçiminde bulunmaktadır (Demirci 2016: 296). GT’de bir yerde tespit edilen *bildür-* fiili faktitif çatılıdır.

éndür- < én-dür- “(kamçı ile) vurmak”

yağrunuma ağır kamçılar éndürdi “Yağırma ağır kamçılar vurdu” (89/4)

Fiil, Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır. GT’de bir yerde tespit edilen fiil oldurgan çatılıdır.

kéltür- < kél-tür- “getirmek”

hedyye keltürüp “hediye getirip...” (6/11)

fakir ayıttı tonum yok etek kaydan kétüreyim “Fakir, elbise yok, eteği nereden getireyim dedi” (41/5)

Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *kéltür-* biçiminde görülen fiil, Harezm ve Kıpçak lehçelerinde hem *kéltür-* hem de *kétür-* biçimlerinde görülmektedir, Çağatay lehçesinde *kéltür-* biçiminde görülen fiil Batı Türkçesinde *gétir->getir-* biçimine dönüşmektedir (Demirci 2016: 304). GT’de *kéltür-* fiili on dört defa geçmektedir, *kétür-* biçimi ise yetmiş iki defa geçmektedir, kelime oldurgan çatılıdır.

kétür- (bk. *kéltür-*)

kéydür- (bk. *kéydür-*)

kéydür- < kény-dür- “gydirmek”

hil’at kéydürüp köp ni’met bağışlap “Hilat elbisesini girdirip çoknimet bağışlayıp” (72/5)

kéydür- Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *kédür-* biçimindedir. Harezm lehçesinde fiilin; *kédür-*, *kéddür-*, *kéydür-*, *kéyür-* biçimleri bulunmaktadır (EDPT 705b); GT’de iki yerde *kéydür-* fiili, iki yerde de *kéydür-* fiili tespit edilmiştir. Her iki biçim de faktitif çatılıdır.

köydür- < köy-dür- “yaktırmak”

kaygu özin köydürse “Kaygı özünü yandırsa” (231/13)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri kullanılmaktadır. Kökü *köñ-* olan fiil daha sonra *ñ > y* değişimi nedeniyle *köy-* biçimine dönüşür ki biz zaten Eski Uygur lehçesinde hem *köñ-* kökünü, hem de *köy-* kökünü görmekteyiz; *köñürügli isig* “yakıcı ısı” (M II 45 6), *et’özümüz köyürür* “Vücudumuz yanar” (Maitr 62 24). Karahanlı lehçesinde *köytür-* (DLT III 193), Harezm lehçesinde *köndür-* ve *köyür-* (Kutb 3559, 3188), Kıpçak lehçesinde *köydür-* ve *köyündür-*, Çağatay lehçesinde *köydür-* (Sang.310v), Osmanlı lehçesinde *göydür-* ve *göyündür-* (YTS 111) biçimlerinde görülmektedir. GT’de bir yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

mi:ndür- < mi:n-dür- “bindirmek”

meni tevege mi:ndürdi “Beni deveye bindirdi” (89/2)

Köktürk lehçesinde kelime *bi:ntür-*, Eski Uygur lehçesinde *mü:ntür-*, Karahanlı lehçesinde *mü:ndür-*, Harezm, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde *mi:ndür-* biçimindedir (Demirci 2016: 296).

oltur- < ol-tur- “oturmak”

kullar safında oturayım “Kulların olduğu safta oturayım” (57/13) *kirip bir yerde tipdik oturdu* “Girip bir yerde dimdik oturdu” (34/11)

otur- fiili, Eski Türkçede ise *olur-* biçimindedir ve bu fiilin Eski Türkçede temel anlamı “oturmak” şeklindedir: *türk bodan için tün udımadım küntüz olurmudım* “Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmudım” (KT D 26, 27; BK D 22), yine KT G 8, BK K 6’da “yurt tutmak” KT D 16, BK D 14’de “(tahta) oturmak, hükmetmek” Tun. 31’de “mevzilenmek” anlamlarında görülmektedir (Şirin 2015, 40).

ol- fiili Eski Türkçede *-(X)r-* faktitiflik ekini almaktayken, Karahanlı lehçesinden itibaren *-DUR-* faktitiflik ekini almaktadır. Karahanlı lehçesinde DLT I 224, II 21’de *otur-*, DLT III 235’de *oldur-* “oturmak” biçimlerinde görülmektedir. Harezmi lehçesinde yan yana gelen “lt” seslerinden “l” sesinin düşmeye başlamasından dolayı hem *oltur-* hem de *otur-* biçimlerini birlikte görmekteyiz. Bu durum Kıpçak lehçesinde de devam eder, bundan dolayı GT’de yirmi sekiz defa *oltur-* biçimi, seksen defa da *otur-* biçimi bulunmaktadır. Çağatay lehçesinde de hem *oltur-* hem de *otur-* biçimleri yanyana kullanılmaktadır (Ünlü 2013: 862, 867). Batı Türkçesinde, Tarama Sözlüğünde *oltur-* biçimi tespit edilemedi; ancak Derleme Sözlüğünde *oltur-* “oturmak” fiili bulunmaktadır (DS 3280).

Çağdaş lehçelerde: **Az.**, **Gag.**, **Trkm.** *otur-*, **Sal.** *ohtir-*, **Özb.** *utir-*, **YUyug.** *oltur-*, **Krm.** *otur-*, **Tat.** *utir-*, **Bşk.** *ultir-*, **Kır.** *otur-*, **Kaz.** *otir-*, **KrçBlk.** *oltur-*, **KKalp.** *otir-*, **Nog.** *oltir-*, **Hak.** *odir-*, **Oyr.** *otur-*, **Tuv.** *otur-*, **Tof.** *olur-*, **Çuv.** *lar-*, **Yak.** *olor-*, **Dolg.** *olor-* (Starostin 1050).

GT’de yirmi sekiz defa tespit edilen *oltur-* ile seksen defa tespit edilen *otur-* biçimlerinin her ikisi de oldurgan çatılıdır.

otur- (bk. *oltur-*)

öldür- < *öl-dür-* “öldürmek” (krş. *öltür-*)

sultān buyurdu kim barçasın öldürün “Sultan hepsini öldürün diye emretti” (24/11).

Eski Türkçede “öldürmek” anlamında *ölür-* fiili kullanılmaktadır, Karahanlı lehçesinden itibaren, Orta Türkçede *öltür-* ve *öldür-* fiillerini yan yana görmekteyiz, Batı Türkçesinde *öldür-* şeklindedir. GT’de beş defa *öldür-* biçimi, otuz sekiz defa *öltür-* biçimi kullanılmıştır. Kelime oldurgan çatılıdır.

öltür- < *öl-tür-* “öldürmek” (krş. *öldür-*)

maña icāzet bérgil kim bu vezirni öltüreyim “Bana icazet ve bu veziri öldüreyim” (68/9)

sı:ndır- (bk. *sı:ndur-*).

sı:ndur- < *sı:n-dur-* “(düşman askeri için) mağlup ettirmek, kırdırmak”

ol sā’at içinde düşmen çerisin sı:ndurdılar “O saat içerisinde düşman askerini kırdırdılar” (22/7)

Kelime EDPT, OTWF ve DTS’de bulunmamaktadır. Demirci, kelimenin ilk defa Eski Uygur lehçesinde tespit edildiğini belirttikten sonra, “kırdırmak, mağlup ettirmek” anlamında Eski Uygur lehçesinden sonra kelimenin tespit edilemediğini belirtmiştir (Demirci 2016: 312). Oysa kelime Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde *sı:ndur-* “kırdırmak” yine Kıpçak lehçesinde GT’de *sı:ndır-* ve *sı:ndur-* “kırdırmak”

biçimlerinde bulunmaktadır (Demirci-Karlı 2014: 491; Karamanlıoğlu 1989: 357). Çağatay lehçesinde *sı:ndur-* “kırdırmak, parçalatmak” (Ünlü 2013: 983).

GT’de *sı:ndır-* biçimi bir defa; *sı:ndur-* biçimi altı defa kullanılmıştır. Kelime faktitif çatılıdır.

sö:ndür- < *sö:n-dür-* “söndürmek”

ot sö:ndürüp koz koymak yılan öldürüp balasın koymak ‘akiller işi degül’ “Ateşi söndürüp közünü bırakmak, yılanı öldürüp yavrusunu bırakmak akiller işi değil” (25/10)

EDPT’de kelime *sö:ndür-* biçimindedir; OTWF ve DTS’de *sö:ntür-* biçiminde okunmuştur. Clauson’un kelimeyi Eski Türkçede *sö:ndür-* biçiminde okumasının sebebi Uygur harfli metinlerde kelimenin **ı** ile yazılmasıdır; oysa Eski Uygur metinlerinde **ı** harfi hem “d” sesini hem de “t” sesini vermektedir. Ancak biz biliyoruz ki Eski Türkçede l, r, n, d konsonantlarından sonra “t” gelmektedir, bundan dolayı kelimeyi Eski Türkçede *sö:ntür-* biçiminde okumak daha doğrudur. Kelime Karahanlı lehçesinden sonra *sö:ndür-* biçimindedir (EDPT 837a). GT’de beş defa kullanılan *sö:ndür-* fiili oldurgan çatılıdır.

té:rşür- < *té:r-(i)ş-(ü)r-* “toplamak”

uşak taşlar té:rşürür “Ufak taşlar toplarlar” (342/3)

té:rşür- fiili EDPT, OTWF, DTS, Demirci 2016 ve Toprak 2005’de tespit edilemedi. Yine *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde de bu fiile rastlanılmadı. GT’de bir yerde kullanılan kelime oldurgan çatılıdır.

toldur- < *tol-dur-* “doldurmak”

cehān sevgen kişiniñ közlerini kanā‘at toldurur “Cihan sevenkişinin gözlerini kanaat doldurur” (185/4, 5)

Kelime; EDPT ve DTS’de Karahanlı lehçesinden itibaren, OTWF ve Demirci’de, Eski Uygur lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 495a; DTS 573; OTWF 811; Demirci 2016: 316). *toldur-* fiili, Eski Uygur lehçesinde *toltur-*, Karahanlı lehçesinden itibaren Orta Türkçede *toldur-*, Batı Türkçesinde *doldur-* biçiminde görülmektedir (Demirci 2016: 316). Kelime oldurgan çatılıdır.

toydur- < *toy-dur-* “doymak”

kimniñ élinde açça bolmasa küç birle karnın toydurmak müşkil iş durur “Kimin elinde para yoksa, karnını doymak zor bir iştir” (207/7,8)

Eski Türkçede hem *toğgur-* hem de *todur-* biçimi vardır (AY 115/11; 154/9). Karahanlı lehçesinde *toğgur-* biçimindedir. Karahanlı lehçesinden itibaren *toğgur-* biçimini görmemekteyiz; Harezmi lehçesinde *toyur-* (Kutb 1794), *toygur-* (Ünlü 2012: 601), Kıpçak lehçesinde GT’de *toydur-*, CC’de *toydır-* (GT 207/ 7, 8; CC 144 19), Çağatay lehçesinde *toygar-*, *toygur-* biçimleri bulunmaktadır (Demirci Ünlü 2013: 1151). Kelime oldurgan çatılıdır.

ü:leştür- < *ü:leş-tür-* “dağıtmak”

avuçı tar miskinlerge altın açça ü:leştirdi “Avucu dar miskinlere altın ve parayı dağıttı” (174/3)

Eski Türkçede *ü:leştür-* fiili tespit edilemedi, EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de *ü:leştür-* fiili bulunmamaktadır. Karahanlı lehçesinde *ü:leştür-* fiili yoktur; ancak *ü:leştürül-* “paylaştırılmak” fiili bulunmaktadır (Ünlü 2012: 900).

Harezmi lehçesinde hem *ü:leştür-* hem de *ü:leştir-* “dağıtmak, paylaştırmak” biçimleri vardır (Ünlü 2012: 126). Çağatay lehçesinde *ü:leştür-* “dağıtmak, paylaştırmak”

biçiminde bulunmaktadır (Ünlü 2013: 1196). Batı Türkçesinde *ü:leşdir-* ve *ü:leşdür-* biçimleri bulunmaktadır (YTS 235).

GT’de bir yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

yé:dür- < *yé:-dür-* “yedirmek”

yé:dürgil sen alarga “Sen onlara yedir” (329/9)

Kelime OTWF’da *yé:tür-* biçimindedir (OTWF 814), EDPT’de *yé:tür-* (EDPT 892b), DTS’de *yé:tür-* (DTS 260), Demirci’de *yé:tür-* biçimindedir (Demirci 2016: 323). Kelime kanaatimce Eski Türkçede *yé:tür-* biçiminde değil de *yé:dür-* biçiminde okunmalıdır; bunun sebebi de *-Dur-* faktitiflik eki, Eski Türkçede sadece l, r, n, d konsonantlarından sonra *-tUr-* biçiminde, diğer durumlarda ise *-dUr-* biçimindedir.

Yukarıdaki araştırmacılarımızın bu fiili *yé:tür-* biçiminde okumalarının sebebi Eski Uygur lehçesinde kelimenin *o* ile yazılmasıdır; oysa Uygur metinlerinde *o* işareti hem “t” hem de “d” sesini vermektedir. GT’de sekiz defa kullanılan fiil faktitif çatılıdır.

yé:ldür- < *yé:l-dür-* “koşturmak”

hamâyil boluban seni yé:ldürür “Hamâyil olup seni koşturur” (145/12)

Erdal, Tuñukuk Yazıtındaki *yé:ltür-* fiilinin şüpheli olduğunu, ancak bu kelimenin belki de *keltür-* fiili olabileceğini belirtmektedir (OTWF 814). EDPT’de *yé:ltür-* fiili Eski Türkçede Tuñukuk Yazıtında, daha sonra da Çağatay ve Osmanlı lehçelerinde gösterilmiştir (EDPT 923b). Demirci’de de kelime ilk olarak Tuñukuk Yazıtında, daha sonra da Çağatay ve Osmanlı lehçelerinde gösterilmiş; ayrıca Demirci, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde kelimenin tespit edilemediğini belirtmiştir (Demirci 2016: 322). Karahanlı lehçesinde “(rüzgâr) estirmek” anlamında *ye:ldür-* fiili vardır (Ünlü 2012: 985). Harezmi lehçesinde *yé:ldür-* “koşturmak” anlamında bulunmaktadır (Ünlü 2012: 677). Kıpçak lehçesinde GT’de tespit edilen fiil, Çağatay lehçesinde tespit edilemedi.

GT’de iki defa kullanılan kelime faktitif çatılıdır.

3.6. -GUr-

Faktitiflik ifade eden bir ektir, yaptırma ve oldurma ifade eden ek, Eski Türkçede işlek olarak kullanılmıştır. Karamanlıoğlu; “*Kıpçak sahasında ekin -GUr- ve -ker- şeklinde olduğunu ve ettirgenlik ifade ettiğini belirtir,*” (Karamanlıoğlu 1958: 49).

GT’de sadece bir örnekte tespit edilmiştir.

a:z-ğur- < *a:z-ğur-* “yoldan çıkarmak”²

ol mahallede né kim a:zğurur katarı bar érdi barçası munuñkatına kældiler “Mahallede yoldan çıkmış her kim varsa hepsibunun huzuruna geldiler” (28/ 12, 13)

Clauson *a:zğur-* fiilinin Köktürk, Karahanlı ve Çağatay lehçelerinde tespit edildiğini belirtmiştir (EDPT 283b). Köktürk lehçesi için Huāstavanıft’i göstermiştir; ancak bu eser Eski Uygur lehçesine ait bir eserdir. Erdal, *a:zğur-* fiilinin Eski Uygur

² Gülistan Tercümesinde Karamanlıoğlu kelimeyi *azğar-* biçiminde okumuştur, tıpkıbasımda da üst kısımda üstün olduğu görülmektedir; ancak yine Karamanlıoğlu’nun hazırladığı Kıpçak Türkçesi Grameri ve Funda Toprak tarafından hazırlanan Harezmi Türkçesinde Fiil adlı eserde de fiilden fiil yapan böyle bir ek gösterilmemiştir.

Mani metinlerinde tespit edildiğini belirtmiştir (OTWF 748). Demirci'de de *a:zgur-* fiilini ilk olarak Eski Uygur lehçesinde tespit edilmiştir (Demirci 2016: 327).

Böylece Clauson'un görüşünün aksine Köktürk lehçesinde *a:zgur-* fiili yoktur. Clauson, Karahanlı lehçesinde *a:zgur-* fiilini göstermiştir; ancak Karahanlı lehçesine ait tüm metinler ve Suat Ünlü tarafından hazırlanan *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü* tarandı, *a:zgur-* fiili tespit edilemedi. Harezmi lehçesinde *a:zgur-* “yoldan çıkarmak, azdırmak” (Ünlü 2012: 70). Ayrıca yine EDPT'de Kıpçak lehçesinde tespit edilemeyen *a:zgur-* fiili GT'de bulunmaktadır. Çağatay lehçesinde *a:zgur-* “yoldan çıkarmak, azdırmak” (Ünlü 2013: 82). Batı Türkçesinde *a:zgur-* fiili tespit edilemedi. GT'de bir yerde tespit edilen fiil faktitif çatılıdır.

3.7. -GXz-

Ek ile ilgili Demirci, “*Ettirgen çatılı fiiller türeten bir ektir, fonksiyon bakımından -GUr- eki ile aynıdır, Eski Türkçede çok nadir kullanılan bir ektir. Ek muhtemelen -GUr- eki ile karışmıştır; çünkü Eski Türkçede -GUr- eki ile görülen turgür-, turgur- gibi fiiller daha sonraki dönemlerde turgüz-, turguz- şekillerinde karşımıza çıkmıştır,*” (Demirci 2016: 333).

körgüz- < *kör-güz-* “göstermek”

körgüzse niçe geh kizlep özin didār “Nice mekân gösterse göz kendisini gizler”

Clauson, *körgür-* kelimesini açıklarken, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan *körgüz-* kelimesinin bu kelime ile ilişkisi olabilir, demektedir (EDPT 740a). Eski Türkçede *körgüz-* fiili yoktur; bu fiilin yerine *körtgür-* ve *körgür-* fiilleri bulunmaktadır (EDPT 740a). *körgüz-* fiilini ilk defa Karahanlı lehçesinde görmekteyiz, daha sonra Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde *körgüz-* (EDPT 740a), Çağatay lehçesinde *körgüz-*, *görküz-* “göstermek” biçimlerinde görmekteyiz (Ünlü 2013: 659).

Kelime faktitif çatılıdır.

türgüz- < **tir-giz-* “diriltmek”

bir ölüni miñ kimerse turgize bilmes “Bir ölüyü bin kişi diriltemez” (338/6)

Eski Türkçede *türgüz-* ~ *türgüz-* fiili yoktur; bu fiilin yerine *türgür-* fiili kullanılmaktadır. İlk defa Karahanlı lehçesinde *türgür-* fiili ile birlikte *türgüz-* fiilini de görmekteyiz (EDPT 545b). Harezmi lehçesinde; *türgür-* fiilini *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde (Demirci-Karlı 2014: 562), *türgüz-* fiilini de KE 106r 16'da görmekteyiz. Karahanlı lehçesinde *türgüz-* biçiminde görülen bu fiil, Kıpçak lehçesinde *türgüz-* biçiminde düzlük yuvarlaklık uyumuna bağlanmış biçimde tespit edildi (EDPT 545b; CC 884). Çağatay lehçesinde “diriltmek” anlamında hem *türgür-* hem de *türgüz-*, *türküz-* biçimleri bulunmaktadır (EDPT 545b; Ünlü 2013: 1134). Kelime, Batı Türkçesinde; Eski Anadolu lehçesinde umumiyetle *dirgür-* biçimi görülürken, Osmanlı lehçesinde *dirgir-* biçiminde tespit edilmiştir (EDPT 545b).

GT'de bir yerde tespit edilen kelime faktitif çatılıdır.

turguz- < *tur-guz-* “durdurmak”

saray sahnında turguzdılar “Saray önünde durdurdular” (251/12)

Eski Türkçede *turguz-* fiili yoktur, *turgur-* fiili bulunmaktadır. Biz *turgur-* fiilinin yanında *turguz-* fiilini Karahanlı lehçesinden itibaren Orta Türkçede görmekteyiz (EDPT 541a). Kelime faktitif çatılıdır.

3.8. -(X)t-

Bu ek Eski Türkçeden beri çok işlek olarak kullanılan faktitiflik ekidir.

a:ğrıt- < *a:ğrı-t-* “(gönül için) incitmek, ağrıtmak”

anın köñlin ağrıttıñ “Onun gönlünü incittin” (GT 340/13)

katı sözlep köñüllerin ağrıtur idi “Sert sözler söyleyip (onların) gönüllerini ağrıtır idi” (GT 169/13)

Kelimeyi ilk olarak Eski Uygur lehçesinde görmekteyiz, Eski Türkçeden, Türkiye Türkçesine kadar *ağrıt-* fiilini tespit etmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

añlat- < *añla-t-* “anlatmak”

vāki ‘amı tuyup sultanğa añlattı “Vakayı duyup Sultan’a anlattı” (71/6)

añlat- fiili Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi. İlk olarak Harezmi lehçesinde ME 72-7 ve *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz (Demirci-Karslı 2014: 44). Harezmi lehçesinden itibaren günümüz Türkiye Türkçesine kadar kelimeyi görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

ayt- < *ay-(ı)t-* “söylemek”

cevabın eşitip ayıttı “Cevabını işitip söyledi” (10/10)

Erdal, *ayt-* fiili il ilgili kelimenin *ay-* kökünden değil, *ayt-* < **ayX-* kökünden geldiğini belirtir (OTWF 763). Clauson, kelimenin kökenini *ay-* kökünden getirmektedir (EDPT 268b). Eski Türkçede ve Orta Türkçede *ayt-* biçiminde kalın sıradan olan bu fiil, Eski Anadolu Türkçesinde *eyt-* biçiminde ince sıraya geçmiştir (EDPT 268b). Kelime faktitif çatılıdır.

ba:yıt- < *ba:y+u-t-* “zengin etmek”

meni ba:yıtıl “Beni zengin et” (162/8)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 385a; DTS 79). Erdal kelimenin Eski Uygur lehçesinde USp içerisinde tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 765). Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *ba:yıt-* biçiminde tespit edilen fiil, Harezmi lehçesinden itibaren *ba:yıt-* biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Demirci 2016: 343). Ayrıca Clauson ve Demirci, *ba:yıt-* fiilinin Kıpçak lehçesinde tespit edilemediğini belirtmektedir; ancak kelime GT’de bir yerde geçmektedir. Çağatay lehçesinde *ba:yıt-* “zengin etmek” (Ünlü 2013: 110), Batı Türkçesinde *ba:yıt-* “zengin etmek” tespit edilmiştir (YTS 40). GT’de bir yerde tespit edilen kelime faktitif çatılıdır.

békít- < *berki-t-* “sağlamlaştırmak”

éşikin muhkem békittiler “Kapısını kuvvetlice sağlamlaştırdılar”(167/10)

Clauson, kelimenin kökenini *berki-* kökünden (EDPT 363a), Erdal ise *bekü-* < *bek+ü-* kökünden getirmektedir (OTWF 765). EDPT ve DTS’de *békít-* fiili Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 363a; DTS 92). Ancak biz fiili *Altun Yaruk*’ta görmekteyiz (AY 237 23). Yine Clauson ve Demirci *bekít-* fiilinin Kıpçak lehçesinde tespit edilmediğini belirtmektedir; ancak GT’de kelime bir yerde geçmektedir. Çağatay lehçesinde *bérkit-* ve *berkit-* “sağlamlaştırmak” (Ünlü 2013: 126), Batı Türkçesinde *bekít-* ve *pekít-* “sağlamlaştırmak” biçimlerinde bulunmaktadır (YTS 41, 184). *berkit-* fiili faktitif çatılıdır.

éksüt- < *éksü-t-* “eksiltmek”

irâdetin köp éksüttü “İradesini çok azalttı” (172/6)

Eski Türkçede ve Orta Türkçede yaygın olarak kullanılan kelime, Batı Türkçesinde tespit edilemedi. Kelime faktitif çatılıdır.

incit- < *ET. yunçıt-* < *yunçıt-t-* “incitmek”

seni yazuksuz incittim “Seni günahsız incittim” (72/6)

incit- fiili, Eski Türkçede tespit edilemedi, Karahanlı lehçesinde *incit-*, *incid-* “incitmek” biçimlerinde tespit edildi (Ünlü 2012: 256). Harezmi lehçesinde *incit-* fiili, tespit edilemedi. Kıpçak lehçesinde GT’de, Çağatay lehçesinde *incit-* “incitmek” (Ünlü 2013: 529), Batı Türkçesinde *incit-* “incitmek” biçiminde bulunmaktadır (YTS 128).

GT’de dört yerde tespit edilen kelime faktitif çatılıdır.

ésrüt- < *ésür-t-* “sarhoş etmek”

meni anuñ kibi ésrütti “Beni onun gibi sarhoş etti” (14/13)

Kelime, Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde *ésürt-* biçimindedir; ilk defa Harezmi lehçesinde *ésrüt-* biçiminde görülmektedir, bu dönemden sonra kelime karşımıza hep *ésrüt-* biçiminde çıkmaktadır (Demirci 2016: 348). GT’de bir yerde tespit edilen *ésrüt-* fiili faktitif çatılıdır.

i:şlet- < *i:şle-t-* “iş yaptırmak”

yehudiler bile balçık i:şin i:şletür idiler “Yehudiler balçık işini yapar idiler” (134/13)

Kelime Eski Uygur lehçesinden itibaren dilimizde vardır, Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar hep aynı şekilde devam etmiştir. GT’de bir yerde tespit edilen *i:şlet-* fiili faktitif çatılıdır.

itlet- < *itlit-* < *it-(i)l-(i)t-* “kaybetmek”

tana ‘um izdep derāhim itletip öz yolın “para ve rahat içerisinde yaşamayı araştırıp, öz yolunu kaybedip” (149/10)

itlet- fiili Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde yoktur. Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde “kaybetmek” anlamında *itlin-* fiili vardır; her iki fiil de *itil-* gövdesinden gelmektedir. Muhtemelen **itlit-* > *itlet-* biçimine dönüşmüştür. Biz, *itlet-* fiilini ilk defa Harezmi lehçesinde *Kutb ‘un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz (Demirci-Karslı 2014: 265). Kıpçak lehçesinde *itlet-* biçiminde bulunan kelime (GT 149/ 10), Çağatay lehçesi ve Batı Türkçesinde tespit edilemedi.

ķaynat- < *ķayna-t-* “ķaynatmak”

boğaznı ķurutup ağıznı ķaynatur idi “Boğazını kurutup ağızını ķaynatır idi” (242/12)

EDPT’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir; ancak kelimeyi Eski Uygur lehçesinde Heilkunde II 1’de görmekteyiz. Eski Uygur lehçesinden, Türkiye lehçesine kadar *ķaynat-* fiili kullanılmaktadır, GT’de bir yerde tespit edilen *ķaynat-* fiili faktitif çatılıdır.

ķayt- < *ķadı-* > **ķay-(i)t-* “Geri dönmek”

bağışlağıl dağı minnet étmegil anuñ üçün kim fāidesi saña ķaytur “Bağışla ve minnet etme, onun için (bunların) faydası sana (geri) döner” (320/1)

Kelimenin kökenini Clauson **kad-* kökünden getirmiştir (EDPT 597a). Eski Türkçede ve tarihî lehçelerde kelimenin kök halini değil de *-t-* faktitiflik eki ile genişletilmiş *ķayt-* biçimini görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

ķözet- < *ķöz+e-t-* “gözetmek”

fursāt demini ķözetmes “Fırsat zamanını gözetmez” (42/5)

niçün özgelere ta 'ne ururlar közetür özge 'aybın sen anı kör “Başkalarının ayıbını gözetlenleri ayıplarlar, sen bunu gör” (262/4, 5).

közet- fiilini Eski Türkçeden beri görmekteyiz, kelime *köz+e-t-* biçiminden “gözmek” anlamındaki *köze-* gövdesinden gelmektedir. Ancak gerek Eski Türkçede gerekse daha sonraki dönemlerde “gözmek, gözetlemek” anlamlarında *köze-* fiilini değil de bunun “-t-” faktitif eki ile genişletilmiş *közet-* biçimini kullanmaktayız. Yine DLT içerisinde “ateşi çevirmek, karıştırmak, toplamak” anlamlarında *köze-* fiilini görmekteyiz (DLT III 265). Bu fiil de “ateş” anlamındaki *köz* isminden +*e-* isimden fiil yapan yapım eki ile oluşturulmuştur, Tarama Sözlüğünde *göze-* (I)“tahılı elekten geçirmek” *göze-* (II) “yırtık yeri örmek” anlamlarında iki tane *göze-* fiiline rastlarız (YTS 112). GT’de iki yerde tespit edilen *közet-* fiili faktitif çatılıdır.

ku:rut- < *ku:ru-t-* “kurutmak”

boğaznı ku:rutup ağıznı kaynatur idi “Boğazını kurutup ağızını kaynatır idi” (242/12)

Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde kelime *ku.ru-* biçimindedir, Harezmi lehçesinden itibaren *ku.ru-* biçiminde görülmektedir (Demirci 2016: 354). GT’de bir yerde tespit edilen *ku.rut-* fiili oldurgan çatılıdır.

oķut- < *oķu-t-* “okutmak”

oķuttu yazıp turur “Okuttu (ve) yazmış” (71/7)

oķut- fiili, Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır, Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde *oķit-* biçiminde iken; Harezmi lehçesinden itibaren biz hem *oķit-* hem de *oķut-* biçimlerini görmekteyiz (Demirci 2016: 355). Harezmi lehçesinde *oķit-* “okutmak” (NF 189 10; KE 63 6), *oķut-* “okutmak” (NF 323 12; KE 102v 18), Kıpçak lehçesinde *oķit-*, *oķut-*, *oģut-* “okutmak” (Demirci 2016: 355), Çağatay lehçesinde *oķut-* “okutmak” (Ünlü 2013: 861), Batı Türkçesinde *oķut-* “okutmak” biçimindedir. GT’de bir yerde tespit edilen *oķut-* fiili, faktitif çatılıdır.

oyat- < ET. *odğur-* < **od-ğur-* “uyandırmak”

melik lutf bilen oyattu “Melih lütuf ile uyandırdı” (259/4)

Eski Türkçede “uyandırmak” anlamında *oyat-* ~ *oyad-* biçiminde bir fiil tespit edilemedi; bu dönemde ilgili fiil, *odğur-* biçimindedir (EDPT 48a). İlk defa Eski Uygur lehçesinde tespit edilen *odğur-* fiili, Karahanlı lehçesinde *d > ğ* değişimi nedeniyle *odğur-* şekline döner (EDPT 48a). *oyğat-* ve *oyat-* biçimlerini biz ilk defa Harezmi lehçesinden itibaren görmekteyiz; *oyğat-* (KE 170r 18 ve *Kutb'un Husrav u Şirin*’i (Demirci-Karşlı 2014: 608), *oyat-* biçimini de yine *Kutb'un Husrav u Şirin*’inde görmekteyiz (Demirci-Karşlı 2014: 608). Çağatay lehçesinde *oyğat-* ve *oyat-* biçimleri bulunmaktadır (Ünlü 2013: 1192). Kıpçak lehçesinde GT’de *oyat-* fiili bir defa kullanılmıştır ve faktitif çatılıdır.

öğret- < **ögre-t-* < **ög+re-* “öğretmek”

küreş 'ilmin aña öğretti “Güreş ilmini ona öğretti” (76/12)

EDPT ve DTS’de bu fiil, Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir; ancak biz kelimeyi Eski Uygur lehçesinde “(hayvanlar için) talim etmek, alıştırmak; (öğreti için) öğretmek” anlamlarında Uig Tot 135, Maitr 110r 3, Ht V5 b25 ve daha pek çok

yerde görmekteyiz. Kelimenin **ög+re-* biçiminde olduğu düşünülmektedir; ancak biz gerek tarihî lehçelerde gerekse çağdaş lehçelerde **ögre-* biçimini değil; bunun “-t-” faktitiflik eki ile genişletilmiş *öğret-* biçimini görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

te:pret- < *te:pre-t-* “kımıldatmak”

dostluk silsilesin te:pretür “Dostluk silsilesini kımıldatır” (329/11)

Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunan kelime oldurgan çatılıdır.

tü:ket- < *tü:ke-t-* “tüketmek”

altunnu kümüşni safarda harāmi alur ya şehirde oğrı ya sahibi yép tü:ketür “Sefer (sirasında) altın ve gümüşü haramiler alır ya şehirde hırsız ya da harami yiyip tüketir” (278/8)

tü:ke- fiilinin *-(X)t-* faktitif eki ile oluşmuş biçimidir, Köktürk lehçesinde *tü:ke-* veya *tü:ket-* fiili tespit edilememiştir, *tü:ket-* fiili Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. H. Şirin'in *tü:ket-* fiili ile ilgili tespitleri şunlardır: “*Kök eylem tü:ke-* “bitmek; tam olmak, yeterli olmak” anlamlarındadır ve yazıtlarda bu fiil yoktur. Eski Uygur metinlerinde ilgili fiil **erkim tükemedi** “Otoritem yetmedi” (İKPÖ XXVII), **tejizdeki gevher tükemez sana** “Denizdeki gevher sana yeterli gelmez” (5361). Kaşgarlı Mahmut'un DLT'de bu fiilin iki zıt anlama sahip olduğunu belirterek **ış tü:kedi** “İş bitti” **bu aş kamugka tükedi** “Bu aş herkese yetti” (DLT 464) örneklerini vererek, Türkçenin “sonlanmak” anlamındaki *bit-* < *Et. büit-* fiilinin hem “bitmek, tükenmek” hem de “ortaya çıkmak, görünmek” anlamlarında olduğunu belirtmektedir.” (Şirin 2015, 44).

uşat- < **uṣa-t-* “parçalamak”

levlerin birbiri başı üstünde uşattılar “Tahtaları birbirininkafalarının üstünde parçaladılar” (282/7)

Clauson ve Erdal kelimenin kökenini **uṣa-* fiilinden getirmişlerdir (EDPT 16b; OTWF 791). Biz, gerek tarihî lehçelerde gerekse çağdaş lehçelerde *uṣa-* biçimini değil; ancak *uṣan-*, *uṣat-*, *ušan-*, *uşat-* ve *uşak* gibi türevleri görmekteyiz. Kelime faktitif çatılıdır.

uzat- < *uza-t-* “uzatmak”

élini béríp uzattı “Elini verip uzattı” (71/5)

Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde görülen kelime Eski Uygur lehçesinde çoğunlukla *uzatı* biçiminde gerundium kalıplaşması ile kullanılmaktadır. Kelime oldurgan çatılıdır.

yarat- < **yara-t-*³ “yaratmak”

kudret bile hod yaratmayıp-sen “Kendi gücüyle bizzat yaratmayıp” (295/7)

yü:rüt- < *yü:rü-t-* “yürütmek”

sultān yü:ritür bu birini aç ve uryān “Sultan bu birini aç ve çıplak yürütür” (93/12)

Eski Türkçede; “yürütmek, yol almak, gitmek” (*Tuñ* 23), anlamlarının yanısıra “ilerlemek, gelişmek, kalkınmak” (*Şu D* 7), bunun yanısıra “isyan etmek, baş kaldırmak” (*Ongin* 11) gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Şirin 2015, 83). Yine Eski Uygur lehçesinde; “*Maitr 75/51*'de *yori-* fiilinin yardımcı fiil fonksiyonunda da kullanıldığı

³Bu konuda bakınız GÜNER Galip, “Yarat- ‘yaratmak, halk etmek’ Fiilinin Etimolojisi,” *Turkish Studies*, volume: 7/3, summer, s: 1415-1423.

görülmektedir: örtenü yala yoryurlar “Tutuşarak yanıyorlar” (Şirin 2015, 83). Zaten *yori-* fiilinin Batı Türkçesinde şimdiki zaman kipi olarak kullanılmasında, fiilin Eski Türkçeden beri aynı zamanda yardımcı fiil olarak da kullanılmasının sonucudur; *köre yorır > göreyor > görüyor* vb... (Şirin 2015, 83, 84).

Karahanlı lehçesinde de *yori-* biçiminde devam eden fiil, Harezm lehçesinde ‘Ali *Kıssa-i Yusuf*’ta “-gü” ve “-mekte” biçiminde ekler almasından dolayı *yörü-* biçimine dönüştüğünü söyleyebiliriz (Ali 49). Kıpçak lehçesinde CC’de *yü:rü-* fiilini görmekteyiz (CCI, CCG 131). Ayrıca Karamanlıoğlu, Kıpçak lehçesinde *-yor* ve *-yür* biçiminin şimdiki zaman eki olarak kullanıldığına dikkat çeker (Karamanlıoğlu 1958: 129). Batı Türkçesinde *yo:ri-* fiili ince sıraya geçerek önce *yö:ri-* > *yö:rü-* > *yü:rü-* biçimine dönüşür.

3.9. -(X)l-

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan ek, edilgen çatılı fiiller yapar.

açıl- < *aç-(i)l-* (1) “(gül vb için) açılmak”

geh yumulur geh açılır bâğ u bustân gülleri “Kâh yumulur kâh açılır bağ ve bostan gülleri” (GT 130/13)

ömrünüñ bustânı yaşarıp hüsn-i güli yañla açılıp turur idi

“Ömrünün bostanı yeşerip, gül yüzü yeni açılmıştı (GT 25/1)

(2) “(demir vb... şeylerin rengi) açılmak”

saykal ursa açılmağay hergiz ol têmür kim yaman bolğay “kötü olacağı için o demire yıldız (demirin rengi) sürse açılmayacak” (GT 277/ 12)

açıl- fiilinin Eski Uygur lehçesindeki anlamları UW’de altı grupta toplanmıştır (UW 4). GT’de üç yerde tespit edilen fiilin iki farklı anlamı tespit edilmiştir. Kelime edilgen çatılıdır.

a:yırl- < *a:yır-(i)l-* < *a:dır-(i)l-* “ayrılmak”

bu kâin ol devletimden a:yırılıp “Bugün o devletimden ayrılıp” (135/8)

GT’de üç yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

boşal- < *boşa-l-* “(hazine için) boşalmak”

hazine boşaldı “Hazine boşaldı” (31/4)

boşal- fiili; Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezm lehçesinde tespit edilemedi, ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edildi. Kelime edilgen çatılıdır.

bükrül- < *bük-(ü)r-(ü)l-* “bükülmek”

bélij bükrülgeni bolmas yana tüz “Beli bükülenin (beli) tekrar düzelmez” (272/2)

bükrül- fiili EDPT, DTS, OTWF ve Demirci’de tespit edilemedi. Karahanlı ve Harezm lehçelerinde de “bükülmek” anlamlarında *bükrül-* fiili bulunmamaktadır. Eski Türkçede “(su) fişkırmak, serpmek” anlamlarında *bükür-* fiili vardır (Demirci 2016: 238). GT’de tespit edilen *bükrül-* fiili muhtemelen *bükür-* fiilinin *-l-* edilgenlik eki ile genişletilmiş biçimidir, kelime Kıpçak lehçesinde “bükülmek” anlamı da kazanmıştır. Fiil edilgen çatılıdır.

é:gil- < *é:g-(i)l-* “eğilmek”

é:gilür yaş ağaç “Yaş ağaç eğilir” (281/1)

Eski Türkçede *é:gil-* fiili tespit edilemedi, Karahanlı lehçesinden itibaren dilimizde *é:gil-* fiili vardır. Kelime edilgen çatılıdır.

éksil- < *éksü-l-* “eksilmek”

étmekî artar velikin āb-ı rûyî éksilür “Ekmeği artar ama şerefi azalır” (172/10)

Eski Türkçede *éksül-* ~ *égsül-* fiili yoktur; ancak *égsü-* ve *égsüt-* biçimleri vardır. DLT I 270’de *éysül*⁴, KB’de *öysül-* biçimi vardır (KB 826). Biz Çağatay lehçesinde *éksil-* biçiminin yanısıra *öksül-* biçimini de görmekteyiz (EDPT 117b; Ünlü 2013: 330).

kazıl- < *kaz-(i)l-* “kazılmak”

türbesiniñ sanduķı üze elvān naķş kazılmış “Türbesinin sandığı üzerine elvan nakış kazılmış” (299/6)

Kelime Eski Türkçede tespit edilemedi, OTWF ve DTS’de de kelime yoktur. EDPT’de ise kelimenin sadece Karahanlı lehçesi ve Çağatay lehçesinde tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 684a). Karahanlı lehçesinde *kazıl-* “kazılmak” (DLT II 135 1). Harezmi lehçesinde kelime tespit edilemedi. Kıpçak lehçesinde GT’de bir yerde tespit edilen kelime edilgen çatılıdır. Çağatay lehçesinde *kazıl-* “kazılmak; hakkedilmek; işlenmek” (Ünlü 2013: 602), Batı Türkçesinde *kazıl-* “kazılmak” anlamında bulunmaktadır.

keril- < *ker-(i)l-* “gerilmek”

köp yemekden ķarnı kerile tolğay “Çok yemekten karnı gerilerek dolacak” (337/3)

keril- fiili, Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde vardır. GT’de bir yerde tespit edilen kelime edilgen çatılıdır.

kesil- < *kes-(i)l-* “kesilmek”

imdi hileden él kesildi “Şimdi hileden el kesildi” (271/12)

közi uyğudan kesilip “Gözü uykudan kesilip” (226/8)

Eski Uygur lehçesinde kelimenin *üzül-*, *kesil-* ve *bıçıl-*, *kesil-* biçiminde ikilemeler kurduğu görülmektedir. Erdal, *kesil-*, *üzül-* biçiminin BT VII A 982 ve ShōAgon XV 6’da tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 683). GT’de iki yerde tespit edilen fiil, edilgen çatılıdır.

kötrül- < *kötür-(ü)l-* “götürülmek”

yigüter kötrülgünçe “Yiğitler götürülünce” (336/12)

Eski Uygur lehçesinde “(Buda’nın adı veya öğretisi için) yüceltilmek, yükseltilmek” anlamında kullanılan fiil, Karahanlı lehçesinde *Satur Arası Kur’an Tefsirinde* “yüceltilmek” anlamında (Tef. 390) ve “yukarı kaldırılmak” anlamında (Tef 187) görülmektedir. Karahanlı lehçesinden sonra “(yukarı) kaldırılmak, (bir yerden) götürülmek” anlamlarında Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde görülmektedir (Demirci-Karlı 2014: 353). Kıpçak lehçesinde GT’de “götürülmek” anlamında kullanılan fiil edilgen çatılıdır. Çağatay lehçesinde *kötrül-* fiili tespit edilemedi; ancak “götürülmek, kaldırmak” anlamlarında *köteril-* fiili bulunmaktadır (Ünlü 2013: 660). Batı Türkçesinde “yukarı kaldırmak; kaldırılmak; toplanmak” anlamlarında *götrül-* fiili bulunmaktadır (YTS 111).

sa:yıl- < *sa:y-(i)l-* “sayılmak, addedilmek”

muhlislerden sa:yılğay sen “Sen muhlislerden sayılacaksınız”

⁴ Besim Atalay kelimeyi *ésil-* biçiminde okumuştur; ancak tıpkıbasıma bakıldığında kelime *ésil-* değil *éysil-* biçiminde okunmalıdır. Zaten Clauson da kelimeyi *éysil-* biçiminde okumuştur (EDPT 117b).

Eski Türkçede *sa:y-* ve *sa:yıl-* fiili tespit edilemedi, Karahanlı lehçesinde *étıl-* fiili ile birlikte kullanılan *sa:yılğan* biçimi vardır, *sa:yılğan étılgen* “birçok işe girip çıkan” (DLT I 158-9). Harezmi lehçesinde *sa:yıl-* fiili tespit edilemedi; ancak *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde *sa:y-* fiili vardır (Demirci-Karslı 2014: 481). Kıpçak lehçesinde GT'de bir yerde tespit edilen *sa:yıl-* fiili edilgen çatılıdır. Çağatay lehçesinde *sa:yıl-* fiili tespit edilemedi. Batı Türkçesinde *sa:yıl-* “sayılmak, addedilmek”

sü:rtül- < *sü:rt-(ü)l-* “(zaman için) geçmek”

munuñ bigin yérlerge yazmaqdan zamānlar turmaq bilen sü:rtülür “Bu gibi yerlerde yazmakla zaman durmaz geçer” (294/8)⁵

sü:rtül- fiilini ilk Karahanlı lehçesinde görmekteyiz.

tapul- < *tap-(u)l-* “bulunmak”

*karāñulıq içinde taplur*⁶ *âb-ı hayat* “Âb-ı hayat karanlık içerisinde bulunur” (131/3)

ammā ferāğat bile faqrılıq bir yerde tapulmas “Ama feragat ile fakirlik aynı yerde bulunmaz” (303/9)

anıñ tedārükü tapılmağay “Onun tedariki bulunmayacak” (338/4)

Eski Türkçede *tapıl-* ~ *tapul-* fiili tespit edilemedi. İlk defa Karahanlı lehçesinde *tapıl-* “bulunmak” biçiminde görülen fiil, Harezmi lehçesinde hem *tapul-* hem de *tapıl-* biçiminde tespit edildi (Ünlü 2012: 567). EDPT'de Kıpçak lehçesinde *tapıl-* ~ *tapul-* fiilleri gösterilmemiştir; ancak GT'de üç yerde *tapul-* “bulunmak” fiili bulunmaktadır. Çağatay lehçesinde de hem *tapıl-* hem de *tapul-* biçimleri bulunmaktadır (Ünlü 2013: 1079). Batı Türkçesinde *tapıl-* “bulunmak” biçiminde görülmektedir (YTS 215). GT'de üç yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

tökül- < *tök-(ü)l-* “dökülmek”

qadah sınıp şarâb tökülüp “Kadeh kırılıp şarap dökülüp” (259/3)

Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan fiil, edilgen çatılıdır.

tutul- < *tut-(u)l-* “tutulmak”

nefes yolu tutuldu boldum ahras “Nefes yolu tutuldu, dilsiz oldum” (264/4)

Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan fiil, edilgen çatılıdır.

tizil- < *tiz-(i)l-* “dizilmek”

ününden ürküben uçtı tizilmiş⁷ tam üze kuşlar “Dam üzerine dizilmiş kuşlar sesinden ürkerek uçtu” (121/6)

⁵*sürtül-* fiili sorunludur; çünkü anlam olarak buraya uygun değildir, metinde kelime “*zamanın sürdürülmesi*” anlamındadır. Karamanlioğlu, eserin Farsça aslında ilgili kelimeye karşılık *sude gerded* olarak göstermiştir; tıpkıbasımında kelime açıkça *sürtül-* yazılmıştır.

⁶ Ali Fehmi Karamanlioğlu “*taplur*” kelimesini “*tap(ı)lur*” biçiminde okumuştur, tıpkıbasımında kelime *تابلور* ta biçiminde yazılmıştır; GT'de diğer iki yerde *تابولملاس* (303/9), *تبولمغای* (338/4) şeklinde yazılmıştır. Bu yazımlara bakarak, en azından GT'de fiilin *tapul-* biçiminde olduğunu söyleyebiliriz.

⁷İlgili fiil Gülistân Tercümesinde *yazıl-* (*tizil-*?) “yayılmak” biçiminde gösterilmiştir (bk. Karamanlioğlu 1989, 394). Tıpkıbasımında kelimenin ilk harfi silik çıktığı için okunması problemlidir; ancak tıpkıbasım dikkatlice incelendiğinde bunun *yazıl-* değil *tizil-* biçiminde olduğu görülmektedir, ayrıca metin bağlamında *tizil-* fiili daha uygundur.

EDPT ve DTS'de *tüzil-* fiili Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 575b; DTS 565). Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde de tespit edildiğini belirterek, Ht VII 4b17 ve BT VII A 253-4'ten örnekler vermiştir (OTWF 678). Kelime edilgen çatılıdır.

tüzel- < *tüz+e-l-* “düzelmek”

kırı eğri ağaç otsuz tüzelmes “Kuru eğri ağaç ateşsiz düzelmez” (281/2)

Eski Türkçe, EDPT, DTS, OTWF, Demirci 2016 ve Karahanlı lehçesinde *tüzel-* fiili tespit edilemedi; *tüzel-* fiili ilk defa, Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde tespit edildi (Demirci-Karlı 2014: 589). Çağatay lehçesinde *tüzel-* “düzelmek” (Ünlü 2013: 1176). Batı Türkçesinde *düzel-* “düzelmek”.

GT'de bir yerde kullanılan *tüzel-* fiili edilgen çatılıdır.

u:yal- < **u.ya-l-* “utanmak”

ol senden yahşı bolğay dağı sen u.yalgay-sen “O senden daha iyi olacak, sen utanacaksın” (295/5)

OTWF'da kelime yoktur, EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 272b; DTS 607). Demirci 2016'da kelime AY 117 19'da tespit edilmiştir (Demirci 2016: 412).

yañıl- < *ya-η-(i)l-* (1) “(yol) kaybetmek, (yolunu) şaşırmaq”

yañıldır ka 'beniñ yolın “Kâbe'nin yolunu şaşırdım (104/7)

(2) “yanılmak, hata yapmak”

sultān miñ işinde bir yañılsa élden éle téğürürler anı “Sultan yüz işinde bir yanılrsa, onu ilden ile ulaştırırlar” (280/7)

Kelime Köktürk lehçesinden beri dilimizde vardır; Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi lehçelerinde *yañıl-* biçiminde iken, Kıpçak lehçesinde damak η'sinin nğ biçiminde çözülmesiyle *yañıl-* şeklinin yanısıra *yangıl-* biçimini de görmekteyiz (Tuh 67r).

Fiil ile ilgili Şirin şunları belirtmiştir: “*yañıl-* ‘hata yapmak, yanılmak’ fiilinin *-l-* fiilden fiil yapan yapım eki ile genişlemiş bir türev olduğu açık olmakla birlikte, *yañ-* köküne metinlerde hiç rastlanmamıştır. Hatta bugün Türkiye Türkçesinde “oyunda yanlış yapıp oyun dışı kalmak” anşamındaki *yan-* fiilinin de muhtemelen *yañıl-* fiili ile aynı kökten olduğunu belirterek, kelimenin Türkçenin hemen her döneminde bazı fonetik değişimlerle intikal etmiş bir fiil olduğunu belirtmiş ve fiilin bazı çağdaş lehçelerdeki seyrini vermiştir; **Krm.**, **SUyg.**, **Oyr.** *yañıl-*, **TTü.** *yanıl-*, **Kır.** *cañıl-*, **Kaz.** *jañıl-*, **YUyg.** *yeñil-*, **Şor.** *nāl-*” (Şirin 2015, 102). Kelimenin diğer çağdaş lehçelerdeki seyri şöyledir:

Krm. *yañıl-*, **Bşk.** *yañıl-*, **Kum.** *yañıl-*, **Oyr.** *yañıl-* (Starostin 1987, 988).

GT'de üç yerde tespit edilen *yañıl-* fiili dönüşlü çatılıdır.

yayıl- < *yay-(i)l-* “yayılmak”

yayıldı çün küneş téğ eygü atır “İyi adn güneş gibi yayıldı” (285/2)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT'de iki yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

yazıl- < *yaz-(i)l-* “yazılmak”

altun bilen hatlar yazılmış “Hatlar altın ile yazılmış” (299/7)

EDPT ve DTS'de *yazıl-* fiili, Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir; ancak kelime Eski Uygur lehçesinde ShōAgon 207 16 ve BT XIII 19, 64 içerisinde de Erdal tarafından tespit edilmiştir (OTWF 685).

yéjil- < *yéj-(i)l-* “yenilmek”

açlıkka kaçan yéjilse “Açlığa ne zaman yenilse” (308/12)

EDPT, OTWF ve DTS'de kelime yoktur. Eski Türkçede *yéjil-* fiili tespit edilemedi. Karahanlı lehçesinde *yéjil-* “alt edilmek, mağlup olmak” (Ünlü 2012: 988), anlamında bulunmaktadır. Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde *yéjil-* “yenilmek” (Demirci-Karlı 2014: 652), Kıpçak lehçesinde *yéjil-* “yenilmek” (GT 308/12), Çağatay lehçesinde *yejil-* fiili tespit edilemedi. Batı Türkçesinde *yéjil-* > *yenil-* “yenilmek”

GT'de bir yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

yıǵıl- < *yıǵ-(i)l-* “yığılmak”

süfiler katında bir niçe aqçası borç yıǵıldı “Sufiler katında pek çok akçe borç yığıldı” (169/11)

Eski Türkçede iki tane *yıǵıl-* fiili vardır.

yıǵıl- (I) “yığılmak”, *yıǵıl-* (II) “kaçınmak, alı konulmak” (Demirci 2016: 417).

Her iki fiil de Eski Uygur Türkçesinden beri dilimizde vardır. GT'de sadece “yığılmak” anlamındaki *yıǵıl-* fiili bulunmaktadır.

GT'de on yedi defa kullanılan kelime edilgen çatılıdır.

yıkıl- < *yık-(i)l-* “yıkılmak”

kim kördiler yıkıla tura kéte “Yıkıla dura gittiğini gördüler” (51/5)

Eski Türkçede *yıkıl-* fiili yoktur, Karahanlı lehçesinden itibaren fiilini tespit etmekteyiz *yıkıl-* “yıkılmak” (DLT III 81), Harezmi lehçesinde *yıkıl-* “yıkılmak” (Kutb 1399), Kıpçak lehçesinde *yıkıl-* “yıkılmak” (CC Gr 133), Çağatay lehçesinde *yıkıl-* “yıkılmak” (Sang 350v 21), Batı Türkçesinde *yıkıl-* “yıkılmak”. GT'de bir yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

yırtıl- < *yırt-(i)l-* “yırtılmak”

“ya bir ma'sümnü perdesi yırtılmış ya bir miskinîñ kolu kesilmiş “Ya bir masumun perdesi yırtılmış ya bir miskin'in kolu kesilmiş” (306/13)

Kelime DTS'de yoktur; EDPT'de ise Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir, Erdal kelimenin Maitr 61 r8'de tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 687). GT'de bir yerde tespit edilen kelime edilgen çatılıdır.

yumul- < *yum-(u)l-* “yumulmak”

“geh yumulur geh açılır bağ u bustān gülleri “Bağ ve bostan gülleri kah yumulur kah açılır” (130/13)

Eski Türkçede kelime tespit edilemedi, OTWF ve Demirci 2016'da da yoktur. EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir. GT'de bir yerde tespit edilen fiil edilgen çatılıdır.

3.10. -n-

Ergin, ek ile ilgili “*Bu ek Türkçede eskiden beri çok kullanılan çok işlek fiilden fiil yapma ekidir, fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktır...*

Karşılıdığı hareket o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için –n- eki ile yapılan bu fiillere dönüşlü fiiller ve –n- ekine de dönüşlülük eki adı verilir,” Ergin, ayrıca –n- ekinin bir kısmının edilgenlik ifade eden fiiller türettiklerini belirterek, başlan-, ye-n-, söylen- gibi örnekler vermiştir (Ergin 1997: 203).

a:ldan- < a:lda-n- “aldanmak”

düşmen alına a:ldanmagıl “Düşman hilesine aldanma” (330/ 11)

Kelime al “hile” anlamındaki < a:l+ta-n- biçiminden gelmektedir. Eski Türkçede a:lta- biçimi vardır; ancak a:ltan- biçimi yoktur. a:ldan- fiili Karahanlı lehçesinde de tespit edilemedi, Harezmi lehçesinde a:ldan- “aldanmak” (ME 144 2), Kıpçak lehçesinde a:ldan- “aldanmak” (GT 330/ 11), Çağatay lehçesinde a:ldan- “aldanmak, hile yapılmak” (Ünlü 2013: 33), Batı Türkçesinde a:ldan- “aldanmak”, GT’de bir yerde tespit edilen fiil, dönüşlü çatılıdır.

ba:ğlan- < ba:ğla-n-

(1) “bağlanmak”

kökler eşiki yér üze ba:ğlanıp “Göklerin kapısı yer üzerine bağlanıp” (173/1)

(2) “(iş için) olmak”

sen küleç yüz birle kim hâcet tilese işi ba:ğlanmas “Sen güleç yüz ile ihtiyaçlarını dileyen işin olmaz” (172/ 3, 4).

Eski Türkçede ba:ğlan- fiili yoktur; bunun yerine ba:ğlal- fiili kullanılmaktadır (Demirci 2016: 382). Kelime OTWF ve Demirci 2016’da tespit edilemedi, EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir (DTS 78; EDPT 315a).

GT’de iki yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

béslen- < bése-n- “beslenmek”

béslendiñ anıñ süti bile “Onun süti ile beslendin” (28/5)

Kelime Eski Türkçede ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi, EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da *béslen-* fiili yoktur. *béslen-* “beslenmek” fiili ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde tespit edildi (Demirci-Karşlı 2014: 100). Kıpçak lehçesinde GT’de *béslen-* “beslenmek” (GT 28/5), Çağatay lehçesinde *béslen-* fiili tespit edilemedi. Batı Türkçesinde *béslen-* > *beslen-* “beslenmek”. GT’de yedi defa kullanılan fiil dönüşlü çatılıdır.

bézen- < béze-n- “süslenmek”

eyâ taşu riya birlen bézenmiş “Ey dışı riya ile süslenmiş” (160/7)

Eski Türkçede kelime *bedizen-* biçiminde Maitr 75 63’te tespit edildi, *bedizen-* biçimi Eski Uygur lehçesinden sonra tespit edilemedi, *bedizen-* > **bedzen-* > *bezen-* biçiminde olduğu tahmin edilen kelime Karahanlı lehçesinde *bezen-* biçimindedir (DLT II 142). GT’de üç yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

bu:zlan- < bu:zla-n- “buzlanmak”

savukdan yér bu:zlanıp “Soğuktan yer buzlanıp” (219/7)

bu:zlan- fiili, Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. GT’de bir yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

gayretlen- < gayretle-n- “gayretlenmek”

bu sözni eşitip gayretlenip “Bu sözü işitip gayretlenip” (22/6)

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. GT’de bir yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

ğazaplan- < *ğazapla-n-* “öfkelenmek”

oğlanlardan biri ğazaplanıp “Oğlanlardan biri hiddetlenip” (86/11)

Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde kelime tespit edilemedi. Harezmi lehçesinde kelime NF 311 1’de kelime bulunmaktadır. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

inan- < *ina-n-* “inanmak”

men bu sözge inanman “Ben bu söze inanmam” (258/12)

EDPT’de kelime Köktürk lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 188a). OTWF ve Demirci 2016’da kelime Eski Uygur lehçesinden itibaren gösterilmiştir (OTWF 601; Demirci 2016: 431). GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

i:lin- < *i:l-(i)n-* “(gönül için) ilişmek, sevmek”

nağme kılsa kılmasa i:lnür köñül “Nağme kılsa ya da kılmasa gönül ilişir” (122/5)

Kelime ilk Köktürk lehçesinde Irk Bitig’de geçmektedir (Irq 61). Erdal, Eski Uygur lehçesinde *i:lin-* fiilinin *atkan-* *i:lin-*, *yapşın-* *i:lin-*, *tayan-* *i:lin-*, *yapış-* *i:lin-* gibi ikilemelerde görüldüğünü belirtmektedir (OTWF 602). GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

incin- < *inci-n-* “incinmek”

anası incinip rüstemge ayttı “Anası incinip Rüstem’e söyledi” (273/8)

incin- fiili Eski Türkçede, Karahanlı lehçesi ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da *incin-* fiili bulunmamaktadır. *incin-* fiili Kıpçak lehçesinden itibaren bulunmaktadır.

évlen- < *évle-n-* “evlenmek”

“kız oğlan évlendi “Kız ile oğlan evlendi” (265/8)

Eski Türkçede *evlen-* fiili yoktur; ancak Suci 6’da *evle-* fiili bulunmaktadır. Karahanlı lehçesinden itibaren *evlen-* fiilini görmekteyiz. GT’de iki yerde geçen kelime dönüşlü çatılıdır.

kizlen- < *kizle-n-* “gizlenmek”

“érenler kélip bir yerde kizlendiler “Erenler gelip bir yerde gizlendiler” (24/5)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 761a; DTS 311), Demirci 2016’da kelime Mair 176r 9’da tespit edilmiştir (Demirci 466). OTWF’da da kelime Eski Uygur lehçesinde tespit edilmiştir (OTWF 606). GT’de iki yerde geçen kelime dönüşlü çatılıdır.

ko:n- < *ko:-n-* “konmak”

bir orman yanına ko:ndular “Bir ormanın yanına kondular” (126/9)

ko:n- Köktürk lehçesinden itibaren dilimizde vardır. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

köpüklen- < *köpükle-n-* “(ağzı) köpüklenmek”

ağzı köpüklenip “Ağzı köpüklenip” (154/7)

Kelime eski Türkçede yoktur, EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da kelime bulunmamaktadır. Karahanlı lehçesinde de tespit edilemeyen kelime ilk olarak Harezmi lehçesinde KE 3r 11 ve ME 9 6’da tespit edildi. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

körün- < kör-(ü)n- “görünmek”

bir zamandan sonra su içinde bir ‘amûd köründi “Bir zaman sonra su içerisinde bir sütun göründü” (200/13)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir (EDPT 746a; DTS 319). OTWF’da kelimenin Mair 12v 24 ve M II 9 6’da tespit edildiği belirtilmektedir (OTWF 607). Bunların dışında kelime DKPAMp 1589’da da bulunmaktadır. GT’de yirmi yerde tespit edilen *körün-* fiili dönüşlü çatılıdır.

kö:zlen- < kö:zle-n- “(ateş için) közlenmek”

fitnenin oti közlenip turur “Fitnenin ateşi közlenip durur” (257/13)

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

öğren- < ögre-n- (1) “öğrenmek”

sordular edebni kimden öğrendin “Edebi kimden öğrendiğini sordular” (122/9)

(2) “alışmak”

sultân in ‘âmına ihsânına öğrenip tururlar “Sultanın inamına ihsanına alışmışlar” (95/7)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT’de *öğren-* fiilinin iki anlamı tespit edildi. GT’de yedi yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

ögün- < ög-(ü)n- “övünmek”

bu érlikle ögünüp lâf vurur sen “Sen bu erlikle övünüp laf vurursun” (154/12)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren tespit edilmiştir. Erdal ve Demirci 2016’da kelime Eski Uygur lehçesinde ShōAgon 2’de tespit edilmiştir (OTWF 609; Demirci 2016: 439). GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

sa:ğün- < sa:-k+ı-n- “düşünmek, sanmak” (krş. *sakın-*)

sa:kın- < sa:-k+ı-n- “düşünmek, sanmak”

eyle sa:kındım kim kavurmuş buğday turur “Öyle düşündüm kıkavrulmuş buğdaydır” (178/5)

sa:ğındım âdemi hası seni men “Seni ben yaratılanların en iyisi sandım” (137/4)

Kelime Köktürk lehçesinden beri “düşünmek” anlamında kullanılmaktadır. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

sa:kılan- < sa:kıla-n- “saklanmak”

arı nefis tonları sa:kılanmış “Temiz elbiseleri saklanmış” (302/12)

OTWF’da kelimenin Ht X 235 ve Mair 2 r 14 ve 21’de tespit edildiği belirtilmektedir (OTWF 514). Bunun dışında kelime Eski Uygur lehçesinde M III 38, TT X 426 ve İKPÖ XVII 11’de görmekteyiz.

sevün- < sev-(ü)n- “sevinmek”

melik ‘âbidni bu hâlde körüp sevündi “Melik, âbidi bu halde görüp sevindi” (141/6)

sevün- fiilinin Eski Uygur lehçesinde *ögir-* fiili ile ikileme olarak kullanıldığı görülmektedir (Irq Bitig, BT III 574). GT’de beş yerde kullanılan kelime dönüşlü çatılıdır.

sığın- < sığ(i)n- “sığınmak”

tenriden özge sıgunur yerim kalmadı “Tanrıdan başka sığınacak yerim kalmadı” (66/8)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT’de dört yerde kullanılan kelime dönüşlü çatılıdır.

sı:n- < *sı:-n-* “kırılmak”

kim piyale sı:nsa “Kadeh kırılrsa” (341/4)

altun kadehni taş sı:nmas “Altın kadeh taş (ile) kırılmaz” (339/4)

Kelime Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT’de beş yerde kullanılan kelime dönüşlü çatılıdır.

sözlen- < *sözle-n-* “söylenmek”

hikāyet için sözlendi “Hikaye için söylendi” (173/7)

Eski Türkçede “söylenmek” anlamında *sözlen-* fiili yoktur, bunun yerine *sözlel-* fiili kullanılmaktadır. EDPT’de *sözlen-* fiili sadece Karahanlı lehçesinde gösterilmiştir. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

te:pren- < *te:pre-n-* “kıymdamak”

ağır taş altında te:preñinçe “Ağır taş altında kıymdayınca” (299/12)

EDPT ve DTS’de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmektedir. OTWF ve Demirci 2016’da kelimenin Eski Uygur lehçesinde de tespit edildiği görülmektedir (OTWF 618: Demirci 2016: 448). GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

tujlan- < *tujla-n-* “dinlenmek”

halāyık āsāyış tapıp tujlanıp tururlar “Halk asayiş bulup dinlenmiş” (221/8, 9)

“dinlenmek” anlamında *tujlan-* ~ *tinlan-* fiili Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi, Harezmi lehçesinde *tinlan-* “dinlenmek” fiili *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde görülmektedir (Demirci-Karslı 2014: 557). GT’de dört yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

tilen- < *tile-n-* “dilenmek”

kim işi dāyim luğma luğma tilenip hırka tikmek idi “İşi daima lokma lokma dilenip hırka dikmek idi” (129/12)

tilen- fiili Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. GT’de altı yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

tölen- < *töle-n-* “zayıflamak”

sémiz aruğ bolup töleñinçe köp aruğlar tüşüp öldi “Semiz (hayvan) zayıflayıp zayıf düşünce, düşüp öldü” (111/11)

tölen- fiili Eski Türkçe ve Karahanlı lehçesinde tespit edilemedi. Kelimeye EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016’da da rastlamaktayız. Harezmi lehçesinde *tölen-* fiilini “sakin olmak, rahat ve huzura kavuşmak” anlamlarında ME 183 4, MM 285 4, Toprak 2005: 119 ve Kutb 3245’te görmekteyiz. GT’de ise “zayıflamak” anlamında görmekteyiz. GT’de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

tü:ken- < *tü:ke-n-* “tükenmek”

ömr tü:kendi “Ömür tükendi” (37/4)

tü:ken- fiili Eski Türkçede yoktur, kelimeye Karahanlı lehçesinden itibaren rastlamaktayız. GT’de beş yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

uflan- < **Kar.** *uvtan-* < *uvut+a-n-* “utanmak” (krş. *utan-*)

u:run- < *u:r-(u)n-* “(başına taç) takmak”

çiçeklerden u:runup her biri tãc “Her biri (başına) çiçeklerden taçtakıp” (6/4)

EDPT ve DTS'de kelime Karahanlı lehçesinden itibaren gösterilmiştir (EDPT 235a; DTS 615). Erdal, kelimenin U IV A 299'da tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 624). GT'de bir yerde tespit edilen fiil dönüşlü çatılıdır.

utan- (krş. *uftan-*)

zārılık kıldı utandım “Ağladı utandım” (8/9)

ol uftanur “O utanır” (8/11)

Kelime Eski Türkçede *uvtan-* biçimindedir, Karahanlı lehçesinde kelime *uftan-* biçiminde görülmektedir; Harezm lehçesinden itibaren kelime *utan-* biçiminde görülmektedir (Demirci 2016: 453).

u:yan- < *u:yğa-n-* “uyanmak” (krş. *u:yğan-*)

u:yğan- < *u:yğa-n-* “uyanmak” (krş. *u:yan-*)

hamr mesti u:yğanur “Sarhoş uyanır” (244/1)

yigit ol vakt u:yandı “Yiğit o vakit uyandı” (205/12)

GT'de bir yerde *u:yan-* bir yerde de *u:ygān-* biçiminde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

üşen- < **üşe-n-*(1) “üşenmek”

ëşitip fasih nuṭkūn üşenip sükut kıлма “(Onun) fasih nutkunu işittiğinde üşenip sükut durma” (313/)

(2) “bezmek”

né kıattı bol kim él senden üşengey né yumşak kıadriñe nuksan këtürgey “Ne elleri senden bezdirecek kadar katı ol ne de kadrine noksanlık getirecek kadar yumuşak ol” (328/1, 2)

üşen- fiiline Eski Türkçede, Karahanlı ve Harezm lehçelerinde rastlanmadı. GT'de “üşenmek” ve “bezmek” anlamlarında tespit edilen kelime, dönüşlü çatılıdır.

yan- < *ya-n-* “yanmak”

otı otun anbarına tüştü barça emlākı yandı “Ateş odun ambarına düştü, bütün malları yandı” (75/5)

Eski Türkçede “yanmak” anlamında *yan-* fiili tespit edilemedi, “yanmak” anlamında *yan-* fiili Karahanlı lehçesinden itibaren görülmektedir (EDPT 942a). GT'de dokuz yerde tespit edilen kelime, dönüşlü çatılıdır.

yapun- < *yap-(u)n-* “örtünmek”

özden kışi yapunsa éski 'abā yaraşur “Kişi özünden örtünürse, (ona) eski aba (bile) yakışır” (157/13)

Kelime ilk olarak Eski Uygur lehçesinde tespit edildi (Demirci 2016: 455). “örtmek” anlamlarında biz tarihi lehçelerde *yap-*, *yapur-*, *yapuş-*, *yapıl-* ve *yaprak* gibi kelimeleri görmekteyiz (OTWF 626). GT'de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

yo:n- < *yo:-n-* “yontmak”

sanem yo:nğuçı “Put yontucu” (314/1)

Eski Uygur lehçesinden beri kelime dilimizde vardır. GT'de bir yerde tespit edilen kelime dönüşlü çatılıdır.

3.11. -(X)ş-

Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan işteşlik yapan yapım ekidir.

barış- < *bar-(i)ş-* “barışmak”

barışmas alar néçe buyursa “Her ne kadar emir etse (de) onlar barışmaz” (267/13)
barış- fiili Eski Türkçede tespit edilemedi, ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT’de tespit edilen fiil işteş çatılıdır. *barış-* fiili GT’de iki yerde kullanılmıştır.

çekiş- < çek-(i)ş-(1) “(birbirinin yakasını) çekişmek”

ol benim yakam yırttı men anıñ saķalın tuttum şı’r ol maña men aña tutup çekişip yügürür artımızca halk küle “O benim yakamı yırttı, ben onun sakalını tuttum, şiir o beni ben onu tutup çekişip (giderken) ardımızca halk gülererek koşuşur” 314/5, 8).

(2) “söz dalaşına girmek, kavga etmek”

yehüdi bir müsülmân ér bilen sözge kélip bir kün hilâf üzre çekiştiler “Yahudi ile bir Müslüman er, bir gün (birbirine) aksi sözler söyleyerek kavga ettiler” (331/8).

çekiş- fiili Eski Türkçede yoktur, Karahanlı lehçesinde DLT II 107’de tespit edildi. Harezmi ve Çağatay lehçesinde kelime tespit edilemedi. Batı Türkçesinde hem *çekiş-* hem de *çeküş-* biçiminde tespit edilen fiil, “söz dalaşına girmek, kavga etmek” anlamındadır (YTS 64).

GT’de iki yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

çıkış- < çık-(t)ş- “ikna etmek, başa çıkmak”

‘âlim anıñ bilen çıkışa bilmedi “Âlim onu ikna edemedi” (214/10)

şeytân muhlisler bilen çıkışa bilmes “Şeytan, ihlas sahipleri ile başa çıkamaz” (343/5)

“ikna etmek, başa çıkmak” anlamlarında *çıkış-* fiiline tarihî lehçelerde rastlanmadı; DLT’de “çıkılmakta yardım ve yarış etmek” anlamlarında *çıkış-* fiili vardır (DLT II 104). GT’de üç yerde tespit edilen *çıkış-* fiili işteş çatılıdır.

éris- < ér-(i)ş- “erişmek”

eceli érişti “Eceli geldi” (189/4)

Kelime Eski Uygur lehçesinden itibaren dilimizde vardır, işteş çatılıdır.

kamaş- < *kama-ş- “kamaşmak”

barça kişiniñ ekşi yése tişi kamaşur “Her kim ekşi yese dişi kamaşır” (354/9)

kamaş- fiili Eski Türkçede yoktur, kelimeyi Karahanlı lehçesinde DLT II 111, Kıpçak lehçesinde GT’de ve Çağatay lehçesinde Sanglax 276v 16 ile Batı Türkçesinde görmekteyiz. Kelime işteş çatılıdır.

ka:rış- < ka:r-(t)ş- “karışmak”

élinde bir kadah şükker şerbeti kar bilen ka:rışıp “Elindebirkadeh şeker şerbeti kar ile karışıp” (243/7)

Eski Uygur lehçesinde *ka:rış-* fiilini “karışmak, kavga etmek” anlamlarında görmekteyiz (Demirci 2016: 482). DLT’de *ka:rış-* fiilinin Oğuzca olduğu belirtilmiştir (DLT I 367, II 97, 98, III 11). Yine biz DLT’de *ka:rış-* fiili “karışmak, kamaşmak, karşılaşmak” anlamlarında görmekteyiz, aynı anlamlar KB’de de görülmektedir (DLT I 367, II 97, 98, III 11; KB 2290, 1053, 2384 vb...). Harezmi lehçesinde *ka:rış-* fiili sadece “karışmak” anlamında tespit edildi (NF 183 13; Kutb 1773). Kıpçak lehçesinde *karış-* (I) “karışmak”, *karış-* (II) “karşılaşmak” *karış-* (III) “karşı koymak, savunmak” anlamlarında bulunmaktadır (KTS 128), Batı Türkçesinde, *karış-* fiili Tarama Sözlüğünde yoktur; Anadolu ağızlarında *garış-* “karışmak, birbirine girmek” biçimindedir; yine Anadolu ağızlarında “karışmak, birbirine girmek” anlamlarında *garcaş-* biçiminde bir fiil bulunmaktadır (DS 1921).

GT'de bir yerde tespit edilen *ka:riş-* fiili “karışmak” anlamında kullanılmış ve işteş çatılıdır.

keriş- < *ker-(i)ş-* “didişmek”

barışmas alar niçe buyursa kâdi dāyim kerişirler it bilen “Kadı ne buyurursa buyursun onlar daima it ile didişirler” (268/1)

EDPT'de *keriş-* fiilinin Eski Uygur lehçesinde *tutuş--tütüş-* fiili ile kullanıldığı belirtilmektedir (EDPT 747b). Erdal, Eski Uygur lehçesinde kelimenin aynı satırda *tötüş-keriş-* biçiminde görüldüğünü, hatta *tötüşlüg kerişlig* örneğinde isim biçiminin de görüldüğünü belirtmiştir (OTWF 561). GT'de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

ki:riş- < *ki:r-(i)ş-* “(işe) karışmak”

anıñ hikmetlerine ‘aql érişmes kimérse işlerine ki:rişmes “Onun hikmetlerine akıl ermez, hiç kimse işlerine karışmaz” (94/2)

ki:riş- fiili Eski Uygur lehçesinde “araya girmek, aracılık yapmak” anlamlarında BT II 950, Ht V 5 b 10'da görmekteyiz. EDPT'de *kiriş-* fiilinin ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT'de tespit edildiği belirtilmektedir (EDPT 747b). Yine EDPT'de kelimenin Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 747b). Ancak biz kelimeyi Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde *ki:riş-* “(savaşa) başlamak” anlamında görmekteyiz (Kutb 4176). Kıpçak lehçesinde *ki:riş-* “girişmek” (KTS 150), Çağatay lehçesinde *ki:riş-* (I) “girişmek, başlamak” *ki:riş-* (II) “birbirine girişmek” *ki:riş-* (II) “olmak” (Ünlü 2013: 637), Batı Türkçesinde *giriş-* “karışmak, müdale etmek” (YTS 106), yine Anadolu ağızlarında “(deve için) çiftleşmek” anlamında *kiriş-* diye bir fiil vardır (DS 2879).

GT'de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

körüş- < *kör-(ü)ş-* “görüştürmek”

yürüp körüşgeymen “Yürüyüp görüşeceğim” (236/1)

Kelime Köktürk lehçesinden günümüze dilimizde bulunmaktadır. GT'de iki yerde tespit edilen *körüş-* fiili işteş çatılıdır.

öpüş- < *öp-(ü)ş-* “öpüşmek”

yüz köz öpüşüp veda ettim “Yüz göz öpüşüp veda ettim” (246/13)

Kelime Eski Uygur lehçesinde İKPÖ'de *öpiş-* biçiminde (İKPÖ 52 18), Karahanlı lehçesinden itibaren *öpüş-* şeklinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymuş olarak görülmektedir (EDPT 16b). Clauson, kelimenin Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay lehçelerinde tespit edildiğini; ancak Kıpçak lehçesinde tespit edilemediğini belirtmektedir (EDPT 16b); ancak Kıpçak lehçesinde, GT'de de iki yerde *öpüş-* fiili tespit edilmiştir. Çağatay lehçesinde *öpüş-* “öpüşmek” (Ünlü 2013: 876), Batı Türkçesinde *öpüş-* “öpüşmek”.

GT'de iki yerde tespit edilen fiil işteş çatılıdır.

sığış- < *sığ-(t)ş-* “sığışmak”

bir iklime sığışmaz iki sultān “İki sultan bir devlete sığışmaz” (23/12)

EDPT'de *sığış-* fiili yoktur, DTS'de kelimenin ilk olarak Atabetü'l-Hakayık 201'de tespit edildiği belirtilmiştir. Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde MaitrGeng 10a 13; FenTen III 12'de de tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 565). GT'de bir yerde tespit edilen *sığış-* fiili işteş çatılıdır.

sö:küş- < sö:k-(ü)ş- “sövüşmek”

sö:küşürler idi latife bile “Latife ile (birbirlerine) söğüşürlerdi” (314/8)

Eski Uygur lehçesinden beri dilimizde bulunmaktadır. Eski Türkçede kelime *sö:güş-* biçimindedir (Demirci 2016: 491). Karahanlı lehçesinde *sö:güş-* “birbirine sövmek” (DLT II 107), Harezmi lehçesinde *sö:güş-* “birbirine sövmek” (ME 119/2), Kıpçak lehçesinde *sö:güş-* “birbirine sövmek” (KTS 240), Çağatay lehçesinde fiil tespit edilemedi, Batı Türkçesinde, Tarama ve Derleme Sözlüğünde fiil bulunmamaktadır; ancak Türkiye lehçesinde *sö:vüş-* “birbirine sövmek” anlamında kullanılmaktadır.

GT’de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

sözleş- < *sözle-ş-* “söyleşmek”

melik ‘abidni bu hâlde körüp sevündi dağı her bir yandan sözleşti “Hükümdar abidi görünce sevindi, (onunla) her bir konudan söylediler” (141/6, 7)

Kelime Köktürk lehçesinde “söz vermek, sözleşmek” anlamlarında KT D 26 vb... yerlerde geçmektedir. Eski Uygur lehçesinden itibaren kelimeyi “konuşmak, söyleşmek” anlamlarında görmekteyiz (Demirci 2016: 504). GT’de üç yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

turuş- < *tur-(u)ş-* “(bir makama) başvurmak”

koypu қади ёвин бегге турушту “Kadılık makamını bırakıp beye müracaat ettiler” (276/9)

Eski Türkçede “yüzleşmek, karşılaşmak” anlamlarında *turuş-* fiili vardır (Demirci 2016: 495). DLT’de “ayağa kalkmak; (karşılıklı) durmak, karşı durmak” anlamlarında *turuş-* fiili bulunmaktadır (DLT IV 658). Yine Harezmi lehçesinde *turuş-* (I) “vuruşmak, savaşmak, karşı çıkmak” (II) “karşılıklı durmak” (Toprak 2005: 150). Kıpçak lehçesinde *turuş-* (I) “karşılıklı duruşmak; yüzleşmek” *turuş-* (II) “durmak” (KTS 284), Çağatay lehçesinde hem *turuş-* hem de *turuş-* biçiminde tespit edilen fiil “karşı karşıya durmak” (Ünlü 2013: 1164), Batı Türkçesinde Tarama Sözlüğünde *duruş-* (I) “karşı karşıya durmak” *duruş-* (II) “çalışmak, çabalamak”, ve *dürüş-* (I) “karşı karşıya durmak” *dürüş-* (II) “çalışmak, çabalamak” biçimleri bulunmaktadır (YTS 87).

GT’de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

tutuş- < *tut-(u)ş-* “birbirine dolaşmak”

öz eli bilen öz kolın sındurur kavi birle pençe tutuşkan za’if “Sert pençe ile birbirine dolaşan kendi zayıf eli ve kolunu kırdırır” (336/1, 2)

Eski Türkçede “birbirini tutmak, tutuşmak, karşılıklı çatışmak” anlamlarında *tutuş-* fiili vardır (Demirci 2016: 496). DLT’de “başka şeye yapışmak, dolaşmak” anlamlarında *tutuş-* fiili bulunmaktadır (DLT II 88). Harezmi lehçesinde *tutuş-* (I) “kavgaya tutuşmak” *tutuş-* (II) “ele ele tutuşmak” *tutuş-* (III) “yanmak, tutuşmak” (*tutaş-* biçiminden gelmektedir), anlamlarında *tutuş-* fiilleri bulunmaktadır (Toprak 2005: 150). Kıpçak lehçesinde *tutuş-* (I) “karşılıklı tutuşmak, dolaşmak” *tutuş-* (II) “kavgaya tutuşmak, düşmanlık etmek”, *dutuş-* “karşılıklı tutuşmak, dolaşmak” biçimlerinde görülmektedir (KTS 66, 286), Çağatay lehçesinde *tutuş-* (I) “birlikte tutmak” *tutuş-* (II) “tutuşmak, yanmak” (Ünlü 2013: 1167), Batı Türkçesinde, Tarama Sözlüğünde *dutuş-* “tutuşmak, yanmak” (YTS 86), Derleme Sözlüğünde *tutuş-* (I) “yanmak” *tutuş-* (II) “azmak” (DS 4004) fiilleri bulunmaktadır.

GT’de iki yerde tespit edilen *tutuş-* fiili işteş çatılıdır.

u:laş- < u:la-ş- “ulaşmak”

tilekiñ haq eşikine her dem érür kerem u:laşur “Dileğin Tanrı kapısına erer, (Tanrı’dan) her zaman kerem ulaşır” (74/ 1, 2)

EDPT ve DTS’de kelimenin ilk olarak Karahanlı lehçesinde tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 154a; DTS 609). Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde Ht X A 21’de tespit edildiğini belirtmiştir (OTWF 571). GT’de bir yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

u:ruş- < u:r-(u)ş- “savaşmak”

üçünçi kün alar muhkem u:ruştı “Üçüncü gün onlar muhkem savaştı” (276/8)

EDPT ve DTS’de *u:ruş-* fiilinin ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT’de tespit edildiği belirtilmiştir (EDPT 239b; DTS 616). Ancak Erdal, *u:ruş-* fiilinin Eski Uygur lehçesinde Maitr 176v 16; Ht V 5 içerisinde de tespit edildiğini belirtmiştir (OTWF 572).

GT’de beş yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

yapuş- < yap-(u)ş- “yapışmak”

“ol kul ékki éli kemi yiplerine yapuştı “O kul iki eli ile geminin iplerine yapıştı” (34/10)

Eski Türkçede kelime *yapış-* biçimindedir, Karahanlı lehçesinden itibaren *yapuş-* biçiminde görülen kelime, Türkiye lehçesinde tekrar düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarak *yapış-* biçiminde görülmektedir. GT’de beş yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

yaraş- < yara-ş- “yaraşmak”

özdeñ kişi yapunsa éski ‘abā yaraşur “Kişi özünden örtünürse, (ona) eski aba (bile) yakıştır” (157/13)

EDPT’de *yaraş-* fiili yoktur. DTS’de kelimenin ilk olarak Karahanlı lehçesinde DLT ve KB’de tespit edildiği belirtilmektedir (DTS 240). OTWF’da Erdal, kelimenin Eski Uygur lehçesinde Maitr 104 v 5, Ht V 6a 14 gibi yerlerde tespit edildiğini belirtmektedir (OTWF 573). GT’de iki yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

yé:tiş- < yé:t-(i)ş- “yetişmek”

barça yége ye:tişip durur “Her yere yetişip durur” (5/6)

Eski Türkçede kelime tespit edilemedi. Karahanlı lehçesinden itibaren dilimizde *yé:tiş-* fiili bulunmaktadır. GT’de üç yerde tespit edilen kelime işteş çatılıdır.

4. Sonuç:

“Seyf-i Sarāyî’nin Gülistan Tercümesi’nde Fiilden Fiil Yapımı,” adlı bu çalışmada, 11 adet fiilden fiil yapan yapım eki ile türetilmiş 155 adet fiil tespit edilmiştir. Bu tespit edilen fiillerin 99’unun Eski Türkçeden beri dilimizde olan fiiller olduğu; 26 adedin, Karahanlı lehçesinden, 19 adedin de Harezmi lehçesinden itibaren kullanılmaya başlanmış fiil olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen fiillerin 11 adedi de ilk olarak Kıpçak lehçesinde görülen fiillerdir. Bu fiiller ve dağılımları aşağıda tabloda gösterilmektedir.

Eski Türkçede Var Olan Fiiller	Karahanlı Lehçesinden İtibaren Görülen Fiiller	Harezmi Lehçesinden İtibaren Görülen Fiiller	Kıpçak Lehçesinden İtibaren Görülen Fiiller
<i>a:çıl-</i>	<i>a:çık-</i>	<i>a:ldan-</i>	<i>boşal-</i>
<i>a:grıt-</i>	<i>ba:ğlan-</i>	<i>añlat-</i>	<i>bu:zlan-</i>
<i>a:hıtar-</i>	<i>barış-</i>	<i>bé:slen-</i>	<i>bükrül-</i>
<i>aldır-</i>	<i>çekiş-</i>	<i>gazaplan-</i>	<i>gayretlen-</i>
<i>artur-</i>	<i>çıkış-</i>	<i>itlet-</i>	<i>incin-</i>

aşuk-
a:yır-
a:yrıl-
ayt-
a:zgür-
batır-
ba:yıt-
bêkit-
bêzen-
bildür-
çıkar-
êksüt-
éndür-
ériş-
ésrüt-
man-
içir-
i:lin-
i:şlet-
ka:rış-
kaynat-
kayt-
kaytar-
keçür-
kêltür-
keril-
keriş-
kesil-
kéter-
ki:rış-
kizlen-
ko:n-
kopar-
ko:y-
körün-
körüş-
kötrül-
köydür-
kôzet-
ku:rut-
mi:ndür-
oçut-
ögren-
ögret-
ögün-
öpüş-
sa:ğın-
sa:kın-
sa:kıan-
sevün-
sıgın-
sığış-

é:gil-
éksil-
évlen-
kamaş-
kazıl-
körgüz-
oltur-
öldür-
öltür-
sözlen-
sü:rtül-
tapul-
tirgiz-
turguz-
turuş-
tü:ken-
u:yğan-
yan-
ye:tiş-
yıkıl-
yumul-
toplam: 26

kerek-
kétür-
kéydür-
köpüklen-
kuvar-
otur-
oyat-
tıñlan-
tölen-
tüzel-
utan-
u:yan-
ü:leştür-
yeyil-
toplam: 19

incit-
kéydür-
közlen-
sa:yıl-
té:rşür-
üşen-
toplam: 11

sı:n-
 sı:ndır-
 sı:ndur-
 sö:küş-
 sö:ndür-
 sözleş-
 tégür-
 te:pren-
 te:pret-
 tilen-
 tizil-
 toldur-
 toydur-
 tökül-
 tuğur-
 turuş-
 tutul-
 tutuş-
 tü:ket-
 tüşür-
 uftan-
 u:laş-
 u:run-
 u:ruş-
 uşat-
 u:yal-
 uzat-
 yak-
 yağıl-
 yapun-
 yapuş-
 yaraş-
 yarat-
 yayıl-
 yazıl-
 yé:dür-
 yé:ldür-
 yétür-
 yığıl-
 yırtıl-
 yo:n-
 yü:rüt-
 toplam: 99

Taranan kaynaklardan farklı tespit edilen fiiller şunlardır:

(Fiiller makaledeki sıralamalarına göre verilmiştir)

aşuk- (I) “acele etmek”

Clauson, Erdal ve Demirci 2016’da “acele etmek” anlamındaki *aşuk-* ~ *aşık-* fiilinin sadece Eski Türkçede tespit edildiği, Orta Türkçede tespit edilmediğini belirtmektedirler; ancak “acele etmek” anlamındaki *aşuk-* ~ *aşık-* fiili hem Harezmi lehçesinde hem de Kıpçak lehçesinde GT’de tespit edilmiştir.

kérek- “gerekmek”

kérek- ~ *kérgek-* fiil EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de tespit edilemedi. Eski Türkçede *kérge-*, *kérgek*, *kérgekle-*, *kérgeklen-* gibi türevler bulunan bu fiil Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde tespit edilmiştir.

kuvar- “sararmak”

Demirci-Karslı *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde *kuvar-* fiiline “öğünmek” anlamı vermişlerdir; ancak bu anlam yanlıştır, eser incelendiğinde hem *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde hem de GT’de *kuvar-* fiilinin “sararmak” anlamında olduğu görülmektedir.

sı:ndur- “kırdırmak”

EDPT, OTWF, DTS’de bu fiil tespit edilemedi, Demirci 2016’da bu fiilin ilk Eski Uygur lehçesinde tespit edildiği belirtilmiş, Eski Uygur lehçesinden sonra *sı:ndur-* fiilinin tespit edilemediği belirtilmiştir (Demirci 2016: 312). Ancak Demirci’nin tespitinin aksine bu çalışmamızda *sı:ndur-* fiilinin Eski Uygur lehçesinden sonra Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde *sı:ndur-* biçiminde, GT’de hem *sı:ndur-* hem de *sı:ndır-* biçiminde tespit edilmiştir (Demirci-Karslı 2014: 491; GT 22/7).

té:rşür- “toplamak”

té:rşür- fiili EDPT, OTWF, DTS, Demirci 2016 ve Toprak 2005’de tespit edilemedi. Yine *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde de bu fiile rastlanılmadı. Fiil ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir; GT’de bir yerde kullanılan kelime oldurgan çatılıdır.

ü:leştür- “dağıtmak”

ü:leştür- fiili EDPT, OTWF, DTS ve Demirci’de *ü:leştür-* fiili bulunmamaktadır. Kelime, ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb’un Husrav u Şirin*’inde tespit edilmiştir. GT’de de *ü:leştür-* fiili “dağıtmak” anlamıyla tespit edilmiştir. (Demirci-Karslı 2014: 613).

yé:ldür- “koşturmak”

EDPT’de kelimenin ilk Köktürk lehçesinde tespit edildiği; Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde kelimenin tespit edilemediği belirtilmiştir (EDPT 923b), OTWF’da kelimenin Tuñukuk Yazıtında geçtiği; ancak bunun belki de *keltür-* fiili olabileceği belirtilmiştir (OTWF 814). Demirci 2016’da da tıpkı EDPT’de olduğu gibi Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak lehçelerinde kelimenin tespit edilemediği belirtilmiştir (Demirci 2016: 322). Ancak bu kaynakların aksine kelime Kıpçak lehçesinde GT’de tespit edilmiştir.

a:zğur- “yoldan çıkarmak”

EDPT’de ve Demirci 2016’da, kelimenin Kıpçak lehçesinde tespit edilemediği belirtilmektedir (EDPT 283b; Demirci 2016: 327). Bu kaynakların aksine kelime Kıpçak lehçesinde vardır ve GT’de *a:zğur-* “yoldan çıkarmak” biçiminde tespit edilmiştir (GT 28/12, 13).

ba:yıt- “zengin etmek”

EDPT ve Demirci 2016’da Kıpçak lehçesinde bu fiilin tespit edilemediği belirtilmektedir; ancak bu çalışmamızda *ba:yıt-* “zengin etmek” fiilinin GT’de bir yerde (162/8) olduğu tespit edilmiştir.

béküt- “sağlamlaştırmak”

EDPT ve Demirci 2016'da *békit-* "sağlamlaştırmak" fiilinin Kıpçak lehçesinde tespit edilemediği belirtilmektedir (EDPT 363a; Demirci 2016: 344). Ancak GT'de 167/10'da (bir yerde) *békit-* "sağlamlaştırmak" fiilinin olduğu tespit edilmiştir.

incit- "incitmek"

EDPT, OTWF, DTS, Leksika, Toprak 2005 ve Demirci 2916 gibi kaynaklarda bu fiil bulunmamaktadır. Kıpçak lehçesiyle ilgili sözlüklerde de kelime tespit edilemedi; ancak GT'de *incit-* fiili tespit edilmiştir.

boşal- "boşalmak"

Kelime EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da bulunmamaktadır; *boşal-* fiili ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir.

bükrül- "bükülmek"

EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da *bükrül-* fiili tespit edilemedi, kelime ilk olarak Kıpçak lehçesinde tespit edildi.

kazul- "kazılmak"

OTWF ve DTS'de kelime yoktur; EDPT'de ise Kıpçak lehçesinde kelimenin tespit edilemediği belirtilmektedir (EDPT 684a). Ancak GT'de (299/6) bir yerde kelime tespit edilmiştir.

sa:yul- "sayılmak"

EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da *sa:yul-* fiili yoktur; fiil ilk defa Kıpçak lehçesinde karşımıza çıkmaktadır.

tapul- "bulunmak"

EDPT'de kelime Kıpçak lehçesinde tespit edilememiştir; ancak kelime GT'de tespit edilmiştir.

yéjil- "yenilmek"

Kelime ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde tespit edilmiştir (Demirci-Karlı 2014: 652). Yine kelime GT'de tespit edildi.

bé:slen- "beslenmek"

Kelime ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde tespit edildi (Demirci-Karlı 2014: 100). Daha sonra *bé:slen-* fiili GT'de tespit edildi.

buzlan- "buzlanmak"

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi; ilk defa Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir.

gayretlen- "gayretlenmek"

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesinde ve Harezmi lehçesinde tespit edilemedi; ilk defa Kıpçak lehçesinde tespit edilmiştir.

incin- "incinmek"

Kelime Eski Türkçede, Karahanlı lehçesi ve Harezmi lehçesinde tespit edilememiştir. EDPT, OTWF, DTS ve Demirci 2016'da *incin-* fiili bulunmamaktadır. *incin-* fiili Kıpçak lehçesinden itibaren bulunmaktadır.

köpüklen- "köpüklenmek"

EDPT, DTS, OTWF ve Demirci 2016'da kelime tespit edilemedi; *köpüklen-* fiili Türkçede ilk Harezmi lehçesinde KE 3r 11 ve ME 9 6'da tespit edilmiştir.

közlen- "(ateş için) közlenmek"

Kelime Kıpçak lehçesinden itibaren dilimizde vardır. Daha önceki dönemlerde *közlen-* fiili tespit edilemedi.

tuylan- “dinlenmek”

Kelimeyi ilk olarak Harezmi lehçesinde *Kutb'un Husrav u Şirin*'inde görmekteyiz.

üşen- “üşenmek, bezmek”

EDPT, OTWF, DTS, Toprak 2005 ve Demirci 2016'da kelime tespit edilemedi.

Kelime Kıpçak lehçesinden beri dilimizde vardır.

çıkış- “ikna etmek, başa çıkmak”

“ikna etmek, başa çıkmak” anlamındaki *çıkış-* fiili ilk olarak GT'de tespit edildi.

DLT'de “çıkılmakta yardım ve yarış etmek” anlamında *çıkış-* fiili vardır (DLT II 104).

5. Kısaltmalar

-	: fiil kökü veya tabanı
+	: isim kökü veya tabanı
BT	: Berliner Turfantexte
C	: konsonant
CC	: Codex Cumanicus
Çağ.	: Çağatay lehçesi
Demirci 2016	: Eski Türkçede Fiiller
Demirci-Karlı 2014	: Kutb'un Husrav u Şirin'i
DLT	: Divanü Lügati't-Türk
DS	: Derleme Sözlüğü
DS	: Derleme Sözlüğü
DTS	: Drevetyarskij Slovar
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish
ETŞ	: Eski Türk Şiiri
GT	: Gülistan Tercümesi
Har.	: Harezmi lehçesi
Kar.	: Karahanlı lehçesi
KB	: Kutadgu Bilig
Kıp.	: Kıpçak lehçesi
Kİ	: Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk
krş.	: karşılaştırma
KS	: Kırgız Sözlüğü
Kutb	: Kutb'un Husrav u Şirin'i
M	: Manichaica I, II, III
Maitr	: Maytrisimit
OTG	: Orhon Türkçesi Grameri
OTWF	: Old Turkic Word Formation
S. E.	: Türkî South-eastern Languages groups
Sang	: Sanglax
Toprak 2005	: Harezmi Türkçesinde Fiiller
Tuh	: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't Türkîyye
UW	: Uigurischer Wörterbuch
V	: vokal
YTS	: Yeni Tarama Sözlüğü

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig (Çeviri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Arat, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (1988). *Nehçü'l-Ferâdis III*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıssasü'l-Enbiyâ II (Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Atalay, B. (1988). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. c: I, II, III, IV. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (Çev: Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford the Clarendon Press.
- Demirci, Ü. Ö. (2012). "İd- Fiilinin Yapısı Üzerine," *Turkish Studies*, volume 7/4, s: 1421-1431.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe yayınları.
- Demirci, Ü. Ö., Karşlı, S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şirin'i -Dizin-*. İstanbul: Kesit yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (1963-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Dilçin, C. (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Doerfer, Gerhard, Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Ghaladsch (Dialekt von Xarrab)*. Budapest: Akadémia Kiado.
- Eraslan, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*. Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch*. København.
- Güner, G. (2012). "Yarat- 'yaratmak, halk etmek' Fiilinin Etimolojisi," *Turkish Studies*, volume: 7/3, summer, sayfa: 1415-1423.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*. İstanbul: Cönk yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Han, M. M. (1960). *Sanglax*. London: (yay: Sır Gerhard Clauson).
- Karamanlıoğlu, A. F. (1958). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Gülîstan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Nadalyev, V. M; Nasilov, D. M; Tenişev, E. R. Şçerbak, A. M (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.
- Ölmez, M. (1998). "Etimoloji Sözlükleri," *Kebikeç*, sayı: 6, sayfa: 175-184.

- Özmen, M. (2003). “Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi,” Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (Mustafa Canpolat armağanı), sayfa: 177-193.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Röhnborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, 1-6.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: (?).
- Tenişev, E. P. (2001). *Leksika*. Moskova.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. Ankara: (?).
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleeri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yudahin, K. K., (1998) Kırgız Sözlüğü. (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.